

ІСТОРІЯ: Україна і світ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС



11

М.М. Мудрий, О.Г. Аркуша

ІСТОРІЯ: Україна і світ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС
РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

Підручник для 11 класу закладів
загальної середньої освіти



Київ
«Генеза»
2019

ЗМІСТ

Шановне учнівство!	5
Вступ	6

§ 1. Уроки Другої світової війни	7
--	---

Розділ 1. Повоєнне врегулювання	18
--	-----------



§ 2. Підсумки війни: деконструкція фашизму і нацизму	19
--	----

§ 3. Політичний статус і міжнародне становище УРСР	26
--	----

§ 4. Утворення «двополюсного світу»	32
---	----

§ 5. Відновлення комуністичного режиму в Україні. Повстанська боротьба	42
--	----

§ 6. Українсько-польські відносини	52
--	----

§ 7. Відновлення ідеологічного контролю в СРСР	62
--	----

§ 8. Повоєнне місто і село	74
----------------------------------	----

Розділ 2. Світ у пошуках нових моделей розвитку	84
--	-----------



§ 9. «Холодна війна» і посилення консервативних тенденцій у США і СРСР	84
--	----

§ 10. Політична та економічна реконструкція Західної Європи	94
---	----

§ 11. Демократичні рухи в Західній Європі та США в 1960–1970-х роках	102
--	-----

§ 12. Лібералізація комуністичного режиму в СРСР	111
--	-----

§ 13. Антикомуністичні виступи у Східній Європі	122
---	-----

§ 14. Особливості суспільного життя «на окраїнах» світових політичних полюсів	129
---	-----

§ 15. Деколонізація і виникнення «третього світу». Близькосхідна проблема	141
---	-----

Розділ 3. Україна в період «відлиги»	152
---	------------



§ 16. Нові кордони	152
--------------------------	-----

§ 17. Десталінізація в Українській РСР	159
--	-----

§ 18. Спроби реформування економіки	165
---	-----

§ 19. Опозиційний рух: шістдесятники і дисиденти	174
--	-----

§ 20. Етносоціальна структура населення і повсякденне життя	186
---	-----

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства 194



§ 21. Науково-технічна революція	194
§ 22. Економічні та соціальні зміни у світі в 1960–1980-х роках	200
§ 23. Урбанізація і зростання освіченості населення	211
§ 24. Комуністичні режими	215
§ 25. Україна в умовах наростання системної кризи комуністичного режиму	222
§ 26. Концепція «радянського народу». Суспільна атмосфера в Україні	231

Розділ 5. Революційні зміни в Європі. Проголошення незалежності України 241



§ 27. «Прискорення», «гласність», «нове мислення»	241
§ 28. Лібералізація суспільного та культурного життя. Національні рухи	254
§ 29. Українське суспільство в період «перебудови». Повсякденне життя.....	263
§ 30. «Осінь народів»: революції в Центрально-Східній Європі	275
§ 31. Серпневий заколот 1991 р. Проголошення незалежності України	285

Розділ 6. Україна в сучасному світі..... 293



§ 32. Україна: труднощі та здобутки державного будівництва	293
§ 33. Революція гідності. Російська агресія проти України	320
§ 34. Україна в умовах «багатополярного» світу	348
§ 35. Європейська інтеграція. Євроінтеграційний поступ України	362
§ 36. Постіндустріальне суспільство та виклики сучасності	371

Шановне учнівство!

Цього навчального року Ви будете вивчати найновіший період української та загалом світової історії – від завершення Другої світової війни до сучасності. І робитимете це в межах інтегрованого навчального курсу, де немає формального поділу на дві історії, – зате історія України повсякчас проступає з історії світу, а світова історія великою мірою твориться в Україні. Це час, коли можна було зримо відчувати, як минуле дуже швидко перетворюється на майбутнє, і навпаки.

У Вас неминуче виникатиме питання про зв'язок цієї сторінки новітньої історії з Другою світовою війною, відтак часто буде з'являтися окреслення «повоєнний період». Однак треба взяти до уваги, що зміни, які відбулися в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст., радикально вийшли за межі вузького поствоєнного погляду на світ. Вони не тільки стали своєрідним запереченням тієї війни, а й змусили до більшої відповідальності, розвинули інтеграцію до глобального рівня і тим самим унеможливили третю світову війну, у розв'язанні якої мало хто сумнівався.

Найважливішим здобутком українців у цей час стало проголошення і становлення держави Україна. Треба пам'ятати, що державність є цінністю, без якої існування народу в сучасному світі та його поступальний розвиток навряд чи можливі. Творення нової України спонукає також до висновку, що свободу й демократію потрібно боронити. І ще й – за необхідності – боронити силою.

Підручник усіляко заохочуватиме до зацікавлення родинними історіями. Рухаючись сторінками цієї книжки, Ви будете проживати життя своїх рідних і близьких – бабусь, дідусів, батьків. З усіма подіями, про які оповідає підручник, вони безпосередньо стикалися у своєму житті або принаймні про них чули. Отож підручник буде прагнути представити колективні біографії Ваших рідних і близьких у контекстах української та світової, насамперед європейської, історії.

Звичайно, у цій історії не бракувало зла й страху, але відваги стало більше. Значно ліпше, ніж це траплялося раніше, люди засвоїли урок, що не можна потурати злу, бо, за словами видатного чеського політика і драматурга Вацлава Гавела, «досі ще ніхто не схилив зло до поступку чи олюдження». У випадку зустрічі зі злом найліпшим розв'язанням ставала непохитна позиція.

Зі сторінок підручника до Вас промовлятимуть різні тексти: насамперед авторський, а також сучасників тих подій та істориків (*Ex libris*), історичні документи (*Ad fontes*). У тексті Ви натраплятимете на характеристики постатей (*Personalia*), цікавинки (*Nota bene!*), визначення термінів. Розділи розпочинаються анонсами та кількома випереджуваними творчими завданнями. Усі структурні частини параграфів завершуються завданням, яке реалізує певну змістову лінію. Орієнтиром для формування вмінь, пов'язаних з предметно-історичною компетентністю, будуть рубрики *Ad disputandum* і *Repetitio est mater studiorum* наприкінці кожного параграфа. Вони дадуть змогу працювати як індивідуально, так і об'єднуючись у групи. Важливим джерелом інформації стануть карти та інші візуальні матеріали.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній:



Інформаційне середовище



Екологічна безпека та сталий розвиток



Громадянська відповідальність



Підприємливість та фінансова грамотність



Здоров'я та безпека



Цінності й моральність



Культурна самосвідомість

Вступ

Безглуздя кількох правителів і нерозсудливість народів, які йшли за ними сліпо і з великим завзяттям, – таким було людське тло Другої світової війни. Хай би якими не були так звані об'єктивні (політичні, економічні) передумови війни, а без людей, їхнього наміру й бажання знищувати, вона не відбулася б. У 1945 р. великі європейські міста лежали в руїнах, а кількість убитих, зниклих безвісти, скалічених, кинутих напризволяще людей сягала десятків мільйонів. Це була ціна за амбіції без міри. З одного боку, війна відкрила справжнє обличчя диктаторів, розвіяла багато ілюзій, а з другого – суттєво змінила й частку тих, хто був здатен опиратися емоціям і не піддаватися спокусі простих рішень. Нездоланною перешкодою для справедливого розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людства стало нав'язане переконання, що злочини чинив тільки переможений ворог. Та й формальне закінчення бойових дій не принесло бажаного миру всім. У деяких країнах партизанські рухи, які склалися під час війни, тривали і в перші повоєнні роки. У Греції конфлікт між комуністами і довоєнним урядом переріс у громадянську війну. Антикомуністичні озброєні загони діяли в Україні, Польщі, Югославії, країнах Балтії. У Китаї продовжувалася війна, яка тривала від кінця 1920-х років. Усе ж деякі висновки війна змусила зробити. А насамперед те, що жодна країна не може вибудувати свою безпеку за рахунок безпеки інших, що війні легше запобігти, аніж потім її приборкати, і що найдієвіший спосіб приборкання агресії – колективна безпека, об'єднання зусиль, взаємодопомога.

ЗГАДАЙМО

1. Пригадайте ключові події історії України і світу першої половини XX ст. Наведіть аргументи на користь твердження, що цей час був для України і світу «великою війною-революцією».
2. Схарактеризуйте політичні зміни, які відбулися в Україні та світі в першій половині XX ст. Аргументовано підтвердіть або спростуйте думку про те, що Україна в той час знаходилася в центрі європейської політики.
3. Які соціальні зміни відбулися в Україні та світі в першій половині XX ст.? Поміркуйте в групах, чому в той час стало можливим масове насильство, яке призвело до десятків мільйонів жертв.

Руїни Дрездена. Вид з міської ратуші. На передньому плані скульптура «Добро». Лютий 1945 р.

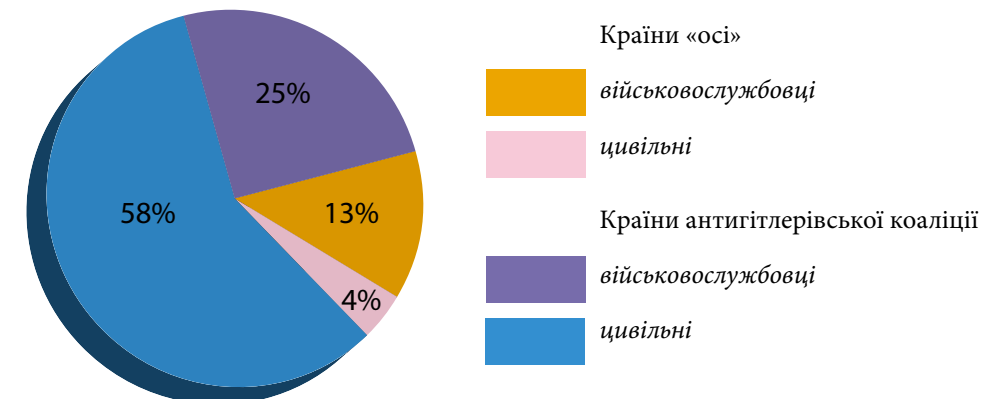


§ 1. Уроки Другої світової війни

1. Ціна війни: людські й матеріальні втрати

Попри очевидне – що війна завдала величезних людських і матеріальних втрат, – встановити точну кількість жертв майже неможливо. Держави використовують різні способи підрахунку втрат і по-різному їх групують. Ці дані з року в рік уточнюються й, буває, суттєво змінюються. У війні загинуло, згідно з останніми підрахунками, близько 70 млн людей, що становило 3 % населення планети. Ще десятки мільйонів зазнали фізичних травм і стали інвалідами. У провідних державах втрати загблими були такі: СРСР – 27 млн, Китай – 20 млн, Німеччина (разом з Австрією й іноземними громадянами німецького походження) – 7 млн, Польща – 6 млн, Японія – 3 млн, Югославія – 1,7 млн, Франція – 0,6 млн, Італія – 0,5 млн, Велика Британія (з колоніями) – 0,45 млн, США – 0,4 млн. Для країн, де тривали активні бойові дії, дуже складно розділити військові й цивільні втрати – через велику кількість військовополонених, величезні масштаби злочинів проти мирного населення, депортаційні акції, зумовлені війною голод і хвороби.

Кількість загблих військових і цивільних у країнах «осі» та антигітлерівської коаліції



Україна, яка опинилася в центрі найкривавішого театру воєнних дій, наприкінці війни становила сумне видовище. Попри велику територію на карті й місце серед переможців, республіка була однією з головних жертв війни. Загальні демографічні втрати України (які вимірюються сумою загиблих і померлих з числа військових і мирного населення внаслідок бойових дій, окупації, репресій, голоду, епідемій і хвороб, емігрантів – тобто тих, хто з різних причин залишився на чужині, – і ненароджених з причин, породжених війною) становили 13–14 млн осіб, з них прямі людські втрати – 8–10 млн. Упродовж 1941–1944 рр. населення України зменшилося з 41 до 27 млн осіб. Для відновлення довоєнної кількості населення Україні знадобилося майже двадцять років. Характерною рисою війни на теренах України було одночасне розгортання кількох конфліктів, які додавали жорстокості. На цих теренах застосовували тактику «випаленої землі», масові розстріли, знищення населених пунктів тощо.



Використовуючи наведені дані щодо загиблих у Другій світовій війні, побудуйте діаграму. Порівняйте ці дані з втратами в Першій світовій війні. Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте труднощі, які виникають перед істориками, коли йдеться про сумарні втрати у війні.



Мешканці Дрездена. 1948 р.

Для потреб війни було використано величезні ресурси. Матеріальні втрати досягли 60–70 % національного доходу учасників. Збитки Радянського Союзу становили близько 40 % від загальних втрат усіх країн, що воювали. При цьому частка України у матеріальних втратах СРСР складала так само майже 40 %. Близько 700 українських міст та містечок і 28 тис. сіл лежали в руїнах. У 1945 р. УРСР виробила лише чверть від довоєнних обсягів промислової продукції та 40 % від обсягів сільськогосподарської продукції. Війна виявила й малозрозумілу жагу правителів

до руйнувань. Інколи може навіть здатися, що протиборчі сторони ставили як надзавдання перед своїми диверсійними групами, авіаційними й артилерійськими армадами знищити найгарніші міста. Так було перетворено на руїни Берлін, Белград, Будапешт, Варшаву, Вроцлав, Дрезден, Київ, Кельн, Чернігів та інші красені світової архітектури.



Прокоментуйте щоденниковий запис Олександра Довженка від 30 червня 1945 р.: «Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни». Чи погоджуєтеся Ви з цим твердженням?

Людське сприйняття завершення війни складалося не тільки з відчуття однозначної перемоги чи поразки. У більшості почування були значно складніші, і усі вони – насичені гіркотою. Для когось це була щемлива біль за втраченими близькими людьми, для інших – розпач власного без-

силля через каліцтво чи втрачене здоров'я або ностальгія за щент зруйнованим довоєнним життям. У перші повоєнні роки зростало, хай хвилює, усвідомлення марності витрачених зусиль. Величезні жертви не принесли бажаного спокою й безпеки. Людина знову відчула себе заручником політичних режимів. Оце усвідомлення марності жертв відобразилося у творах західноєвропейських філософів-екзистенціалістів, які об'єднувалися навколо Жана-Поля Сартра. Війна зумовила нові теми і в українській літературі, де з'явився мотив протиприродності війни, протиставлення людини і зброї. Так, роман Олеса Гончара «Людина і зброя» (опублікований 1960 р.), який з української перспективи осмислював події Другої світової війни, був співзвучним з романом Ернеста Хемінгуея «Прощай, зброє!» (1929 р.), що спирався на досвід Великої війни.

Nota bene!



Відображенням потрясінь, які спіткали людство в першій половині XX ст., і прагненням зрозуміти поведінку людини в граничних ситуаціях був **екзистенціалізм**, або філософія існування (лат. *existentia* – існування), – філософський напрям, що розглядав людське життя як можливість, а кожну людину як індивідуальність, здатну до усвідомленого вибору власної долі. Основою існування людини вони вважали її свободу як відповідальність за результат свого вибору. Центральна проблема для екзистенціалізму – конфлікт особистості й суспільства. Колектив, суспільство протистоять особистості, прирікають її на повсякчасне безособове існування, що викликає в неї страх, відчуття невпевненості, безсилля. Тому особистість повинна протидіяти цьому. Одним з найвідоміших і найвпливовіших екзистенціалістів був французький філософ і письменник **Жан-Поль Сартр** (1905–1980). Він стверджував, що людина – єдине джерело, критерій і мета моральності; вона наче приречена бути вільною, а тому мусить постійно робити вибір і нести відповідальність за всі свої вчинки. В українській літературі екзистенціалізм проявився у творчості Валер'яна Підмогильного, Івана Багряного, Тодося Осьмачки, Василя Барки, Василя Стуса.

2. Зміни політичної карти світу

Друга світова війна докорінно змінила політичну ситуацію у світі й визначила історичний розвиток багатьох країн і народів на десятиріччя наперед. І ці результати були суперечливими. Призвідниці війни – Німеччина, Італія та Японія, що раніше мали статус великих держав, унаслідок воєнної поразки не лише ослабили економічно, а й втратили на деякий час можливість брати активну участь у міжнародному житті. Велика Британія і Франція, хоча й були серед переможців, також виснажилися війною. Відтак той вакуум сили в Західній Європі, що утворився в результаті розгрому Німеччини й ослаблення інших держав, заповнили США. Загалом у Європі не було жодної держави на кшталт США, яка б і перемогла, і втримала свою силу водночас. Трохи більше реальної незалежності зберегли хіба що кілька нейтральних держав, як-от Іспанія і Швеція.

Ще не встигла закінчитися війна, а союзники по антигітлерівській коаліції перетворилися на запеклих військово-політичних та ідеологічних суперників. Головною причиною непорозумінь стали розбіжності в підходах до післявоєнного устрою, зокрема прагнення Радянського Союзу, всупереч Атлантичній хартії, встановити гегемонію в Європі та деяких азійських регіонах. Радянське керівництво, захоплене перемогою, взялося

активно поширювати соціалізм у країни Центральної та Південно-Східної Європи, а насправді насаджувати в них тоталітарні комуністичні режими. Так було створено блок соціалістичних країн: Албанії, Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Зовнішню і внутрішню політику цих країн було поставлено під контроль Радянського Союзу.

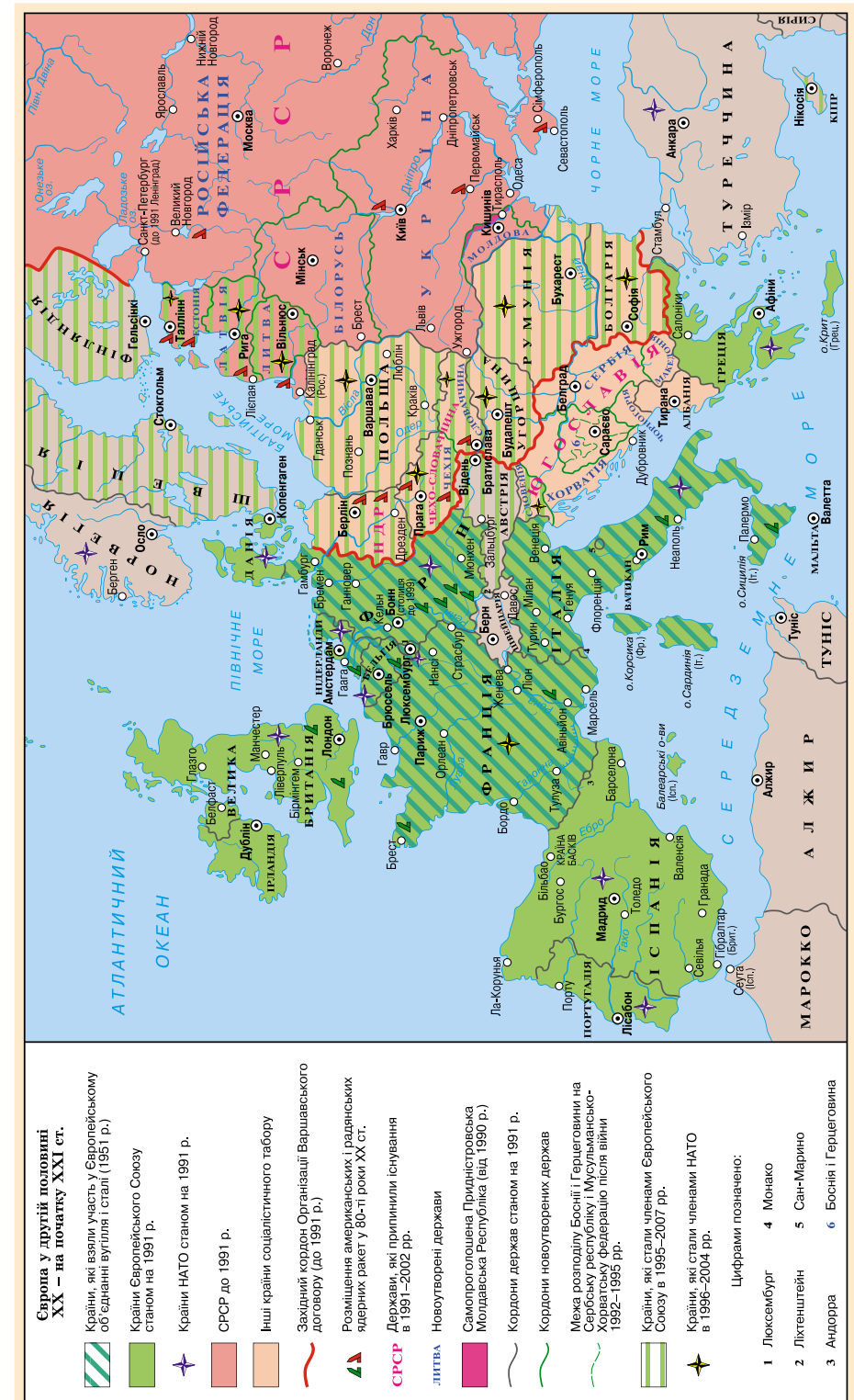
Посилення СРСР і перетворення країн Центральної та Південно-Східної Європи на форпост подальшого просування соціалізму (в його радянському варіанті) було сприйнято недавніми західними союзниками Москви як загрозу їхнім інтересам. І якщо Радянський Союз ставив за мету насадження своєї моделі соціалізму в світі, то Захід усіляко протидівав цьому. Об'єднувальною силою європейських держав у протидії СРСР стали США, найсильніша світова економічна й військова потуга. Так війна призвела до формування «двополюсного світу», у якому ключову роль тривалий час (аж до кінця 1980-х років) відігравали США і СРСР.

Друга світова війна призвела до значних змін на політичній карті світу. Німеччина втратила частину території (Східну Пруссію), які передали Польщі та Радянському Союзу. Західний кордон Польщі з Німеччиною встановлено по річках Одер і Нейсе. Так само деякі території втратила Італія (на користь Югославії та Греції). Саму Німеччину, відповідно до рішень Ялтинської (Кримської) конференції, було поділено на чотири зони окупації: радянську, британську, американську й французьку. У 1949 р. у зоні окупації союзників (Великої Британії, Франції, США) було проголошено Федеративну Республіку Німеччини (ФРН), а в зоні окупації Радянського Союзу – Німецьку Демократичну Республіку (НДР), у якій установлено тоталітарний соціалістичний режим. На зони окупації поділено й Берлін: східна частина міста стала столицею НДР, а західна, окупована союзниками, набула особливого політичного статусу. Україна в межах СРСР розширила свою територію на заході: не тільки закріпила приєднані на початку війни Галичину, Волинь і Буковину, а й долучила Закарпаття. Подією світового значення стало створення на Близькому Сході в 1948 р. держави Ізраїль.

Повоєнні політичні зміни були зумовлені й розпадом світової колоніальної системи та утворенням великої кількості нових незалежних держав. Війна зробила неможливим подальше існування колоніальних імперій, якими були Франція, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Іспанія. І не тільки тому, що активізувала антиколоніальні рухи: ослаблені війною європейські країни не мали сили вести колоніальні війни та утримувати окупаційні режими на залежних територіях. На місці колишніх імперій виникло понад сто суверенних держав в Азії, Африці, Океанії, Латинській Америці. Так, Британська імперія виявилася не в змозі зупинити кампанію громадянської непокорі в Індії, розпочату в 1942 р. Махатмою Ганді під гаслом «Вільна Індія». Відтак у 1947 р. було створено незалежну державу Індія. А рік 1960-й, коли проголосили незалежність 17 африканських країн, було названо «роком Африки». Останньою розпалася Португальська колоніальна імперія – у 1975 р., після повалення в країні фашистського режиму.



Використовуючи текст підручника, карту й додаткові матеріали, з'ясуйте повоєнні зміни на політичній карті світу. Схарактеризуйте повоєнні кордони України.



3. Переосмислення цінності людського життя й формування сучасної концепції прав людини

Майже дві третини загиблих під час війни становили цивільні. Вони загинули через бої у прифронтових районах, бомбардування, у концентраційних таборах, у результаті масових страт, до яких вдавалася окупаційна адміністрація. Серед загиблих було близько 6 млн євреїв, знищених під час Голокосту. Вочевидь втрати серед мирного населення були особливо великими на територіях, де велися активні бойові дії. Найбільшими (щодо загальної кількості населення – від 10 до 20 %) вони були в Польщі, Радянському Союзі, Югославії, а з-поміж радянських республік найбільше постраждали Україна і Білорусь. Багато істориків погоджуються, що для країн і народів Центрально-Східної Європи спільною є доля «маленької людини», бо тільки вона може зрівняти багатоголося конфліктів, перемог і поразок. Та й зрештою, навіть перемоги у всіх були різні й не завжди належали тим, хто їх домагався. А ось випробування для людей були схожими.

Ex libris

Погляд історика

Очевидно, нацизм був аморальним – це одна з найбільш аморальних ідеологій, яка будь-коли існувала. Отже, будь-яка війна, яку вели західні демократії з метою знищення цього лиха, в основі своїй мусить бути моральною. Так само несуть високий моральний зміст ідеї Атлантичної хартії, де проголошуються вільні вибори і верховенство закону. Проблема починається тоді, коли ми додаємо до цієї суміші Радянський Союз. Цей режим вчинив скільки завгодно жорстоких злочинів, багато з них – до того, як став союзником західних країн. І особливо в тому, що стосується Польщі, аморальність Радянського Союзу заплямувала і дії західних лідерів.

Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима: Сталін, нацисти і Захід. Київ, 2010. С. 395.

Погляд сучасника

24/VII [19]45. Я був учора на Параді Перемоги на «Красній площаді». Перед великим мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову перемоги. Коли згадав він про тих, що пали в боях в величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв голівне вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Було сказано ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв, ніби провалились в землю, або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно <...>

Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 / уклад. С. Тримбач; післямова О. Красовицького. Харків, 2015. С. 263.

Із закінченням бойових дій у Європі виникло питання про покарання винуватців війни. Головний аргумент – величезні втрати серед мирного населення. Однак крім гуманітарних були й політичні міркування. Найбільше на проведенні показового судового процесу наполягав Сталін. Для нього це була добра нагода й уже звичний, бо випробуваний у 1930-х роках у Радянському Союзі, інструмент проявити силу. Показовий процес на хвилі військової перемоги був для Сталіна також найкращим способом уберегти себе від будь-якого справедливого суду, на якому він сам міг легко опинитися на лаві підсудних. Відтак за домовленістю між союзниками крапку в Другій світовій війні намагалися поставити два міжнародних трибунали, які завершилися судовими процесами – Нюрнберзьким 1945–1946 рр. і Токійським 1946–1948 рр.

Трибунали працювали в умовах правової невизначеності. Представники звинувачення, не без збентеження, були змушені апелювати не до юридичних норм, а до загальногуманітарних понять, як-от «панування закону», «сумління народів», «священна пам'ять про мільйони жертв фашистського терору», «сумління всіх свободолюбивих народів», безпорадність «цивілізованого світу» перед «такими незмірними злочинами». Тільки так поступово торувала собі шлях думка про права людини як норму міжнародного права. Автором цієї концепції був британський юрист Герш Лаутерпахт. Рафал Лемкін, тоді радник Верховного суду США, намагався використати Нюрнберзький процес для включення до міжнародного права поняття геноциду. Обидва юристи були пов'язані з Галичиною: Лаутерпахт – народженням, а Лемкін – навчанням у Львівському університеті.

Ad fontes

Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. (витяг)

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневаження і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, у якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвитку дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язалися сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголосувє цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав – членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією. <...>

URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Злочини проти людства (злочини проти миру і безпеки людства) – злочини, які загрожують людській спільноті, докiпллю, порушують правила людського співжиття. Караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним законодавством. Це – пропаганда війни, планування і ведення війни, застосування зброї масового знищення, піратство, хуліганство на вулиці, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, забруднення довкілля, створення злочинної організації, бандитизм, тероризм. Злочини проти людства є одночасно злочинами проти людяності, які завдають шкоди людині – здоров'ю, добробуту, честі.

Права людини – комплекс прав і свобод, які кожна людина набуває при народженні (право на життя, особисту свободу, власність, безпеку й опір гнобленню, свободу поглядів, думки та слова, презумпцію невинуватості), а також комплекс тих прав і свобод, якими наділяє людину законодавство. Мірилом свободи виступає право, яке покликає узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності.

Нюрнберзький і Токійський процеси створили підстави для формування в міжнародному праві сучасної концепції прав людини, однак повного відчуття справедливості все ж не дали. Попри покарання (страту або тривалі терміни ув'язнення) кількох десятків осіб, визнаних судом винними в розпалюванні війни й злочинах проти людства, судові процеси залишили також чимало відкритих питань. Вони, по суті, були демонстрацією безмежної влади переможців, які навіть думки не допускали, що й серед переможців могли бути ті, хто чинив злочини. Під час Нюрнберзького процесу радянські представники зробили спробу перекласти на німецьку сторону навіть власні вбивства польських офіцерів у Катині, а обвинувачення з радянського боку формували особи (як-от Роман Руденко, який фактично керувався вказівками Андрія Вишинського, колишнього генерального прокурора СРСР) самі відповідальні за масові репресії 1930-х років.



Чи була Друга світова війна «моральною»? Підготуйте есе на тему «Друга світова війна: чи можлива людяність у нелюдяний час?».

4. Відповідальність людини за наукові й технічні досягнення

Друга світова війна дала поштовх для науково-технічного розвитку. Одним з найбільших винаходів і відкриттів періоду війни було виготовлення атомної бомби, що справило визначальний вплив на весь повоєнний розвиток науки і техніки. Радарні установки, створені в Британії для виявлення німецьких літаків, зумовили згодом стрімкий розвиток радіоелектроніки. А разом ці обидва напрями в галузі фізики сприяли стрімкому розвитку кібернетики. Ще одним винаходом війни були реактивні двигуни, які почали застосовувати в снарядах, а згодом у літаках і ракетах. Уже після війни вони трансформувалися в могутні ракети-носії ядерної зброї та космічних кораблів. Значних успіхів досягли протиборчі сторони у виготовленні автоматичної зброї, танкобудуванні, створенні авіаносців. Але все це було великим парадоксом науки: зусилля вчених підпорядковано винайденню засобів масового знищення людей, а не засобів захисту їхнього життя.



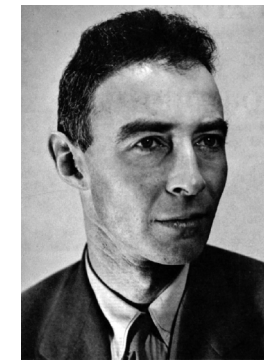
Поміркуйте про відповідальність учених і винахідників за наукові й технічні досягнення. Якими світоглядними цінностями й моральними нормами, на вашу думку, повинні керуватися вчені?

Здійснюючи відкриття і створюючи винаходи, інженери й учені здебільшого прагнуть зробити світ кращим, безпечнішим і зручнішим для життя. Однак нерідко траплялося інакше: розпочинали з добрими намірами, тобто створювали для використання суто в мирних цілях чи для припинення війни, а на ділі це призводило до винайдення ще смертоноснішої зброї й до нових страждань ще більшої кількості людей. Альфред Нобель шкодував про винахід динаміту, Орвілл Райт – літака, а Альберт Ейнштейн

і Джуліус Роберт Oppenгеймер – атомної бомби. Питання про відповідальність вченого й винахідника з'явилося також на сторінках літературних творів. Прикладом може бути п'єса Бертольда Брехта «Життя Галілея», особливо її друга редакція, створена під враженням від атомного бомбардування японських міст.

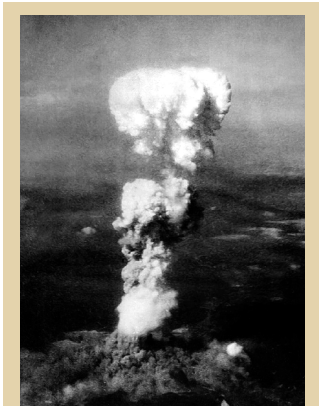
У науці Брехт бачив одночасно надії й розчарування світу. Він зробив висновок, що наука не повинна відчужуватися від людей і розвиватися без накопичування культури в особистості вченого, тим більше наукові досягнення не повинні потрапляти до рук пристосуванців, які завжди знайдуть способи використати їх для утвердження власної гегемонії.

Personalia



Джуліус Роберт Oppenгеймер (1904–1967) – американський фізик-теоретик. Народився в єврейській сім'ї. Батьки походили з емігрантських родин із Німеччини: батько – заможний імпортер тканин, а мати – художниця. Під час Другої світової війни був керівником Манхеттенського проекту, під час роботи над яким розроблено перші зразки ядерної зброї. Атомну бомбу було випробувано в липні 1945 р. Враження від вибуху змусило вченого задуматися про наслідки: «Я – смерть, великий руйнівник світів, що несе загибель усьому живому». Після війни він очолив Інститут перспективних досліджень у Принстоні, став радником у Комісії США з атомної енергії. Використовуючи своє становище, виступав на підтримку міжнародного контролю над ядерною енергією з метою запобігти поширенню ядерної зброї та гонки озброєнь. Однак антивоєнна позиція вченого нашохла на гнів політиків: у 1954 р. його усунуто від секретних розробок. Не маючи відтоді прямого політичного впливу, зосередився на науковій і викладацькій роботі. Згодом президент Джон Кеннеді на знак політичної реабілітації вченого нагородив його премією Енріко Фермі.

Друга світова війна виявила, що загрози для сталого розвитку людства знаходяться не тільки у військовій площині. Війна завдала значних збитків довкіллю. Насамперед це було пов'язано з використанням природних об'єктів у військових цілях (зокрема, пожежами й отруєнням джерел води), застосуванням нових двигунів, вибухових речовин і снарядів, які глибоко проникали в землю. Переміщення значних мас людей, спорядження й озброєння також призводило до руйнування ґрунтів і забруднення території на багато кілометрів. На полях битв і в місцях масових страт залишалися величезні поховання. За час війни потоплено більше 10 тис. військових кораблів і цивільних суден. Багато з них мали великі резервуари нафти. Унаслідок руйнування в 1944 р. дамб у Голландії затоплено сотні тисяч гектарів земельних угідь, що стало великою бідою для населення приморських низовин. В Україні така сама катастрофа сталася в 1941 р., коли було підірвано греблю Дніпрогесу. Значної шкоди довкіллю завдали під час війни вирубки лісів (так звані протипартизанські заходи), особливо в Польщі й Україні. А під кінець війни застосування ядерної зброї впритул наблизило людство до загрози знищити себе й природне середовище.



Грибоподібна хмара над Хіросімою після ядерного вибуху



Поміркуйте про вплив Другої світової війни на довкілля. Розширте перелік прикладів, які ілюструють згубні наслідки війни на навколишнє середовище.

5. Друга світова війна в історичній пам'яті

За розмахом і наслідками, масштабами жертв і руйнувань Друга світова війна не має аналогів в історії людства. Ця війна на багато десятиліть наперед визначила майбутнє країн і народів світу, стала відправним пунктом і поштовхом до велетенських геополітичних змін. Війна залишила глибокий слід у пам'яті людей: родини, яких торкнулося воєнне лихоліття, зберігали свої рахунки з нею і в наступних поколіннях. Травматичні події Другої світової війни, поряд з Голодомором 1932–1933 рр., становлять найбільш частину пам'яті українців.

Водночас Друга світова війна як соціально-історичний феномен є дуже складним і багатовимірним явищем. З одного боку, вона завдала великих страждань і горя кожній родині, нації, країні, крізь які пройшла, забравши людські життя, роз'єднавши сім'ї, порушивши фізичне і моральне здоров'я людей, зруйнувавши їхні домівки й усталений побут. Разом із тим, ставши суворим випробуванням для людства і попри свою тотальну брутальність, війна виявила численні приклади гідності, стійкості, відваги, героїзму, самопожертвування, людяності.

Ex libris

Погляд сучасника

Зі спогадів Лариси Залеської Онишкевич (нар. 1935 р.) – відомої української вченої у США, дослідниці історії української літератури

Пані Ольга Микласевич і її славні торти

Тому, що в ті воєнні роки десертів не було з чого робити, мені запам'яталася одна історія з ними [події відбувалися в 1943 р. у Стрию на Львівщині]. Моя Мама мала приятельку зі Союзу Українок, пані Микласевич, яка була знана з того, що за давних «добрих часів» (себто передвоєнних) вона пекла надзвичайно смачні торти. <...> Одної неділі ми з Мамою були в неї на чайочку, до якого пані Микласевич подавала смачний-пресмачний торт (а я гинула за тортами!). Після того, як кожний вже дістав один шматок, і, згідно з добрим тоном, один кусок залишився на тортівниці, мені почали роїтися думки, а що як би то він мені припав? А тут, несподівано, за великими скляними дверима сталася якась метушня на веранді, і всі звернули свої голови туди. Я подумала собі: «Забудь за етикету! Треба діяти **вже**, або більше ніколи не смакувати такого доброго торта. Це ж час війни!» Я швиденько схопила той останній кусок і ще швидше з'їла його. Коли всі повернули свої голови до стола, то відразу зрозуміли, чому в мене почервоніли обличчя, а тортівниця порожня; тоді всі споглядали на мене з теплою усмішкою і зрозумінням. Та я цього ніколи не забула, і кожного разу коли когось із тих гостей зустрічала, то наново червонілася. <...>

Перша і найбільш чітка границя

З тих тижнів подорожування [йдеться про виїзд деяких українських родин з Галичини на захід улітку 1944 р.] товаровими вагонами (для худоби!) різні події явно сильно занурені в мій пам'яті. Перша з них, це коли я побачила напис «ГРАНИЦЯ» кількома мовами. Я запитала Маму, що це справді означає. Мама відповіла, що раз ми переїдемо границю, ми вже не будемо на українській землі. Це було твердження, чи радше опис факту, але я дуже різко зреагувала і спротивилася. Я не хотіла покидати Україну!

Залеська Онишкевич Л. Бомби, границі і два праві черевички. Друга світова війна очима дитини-біженця. Львів, 2018. С. 79, 88.

Пам'ять про Другу світову війну не є однаковою. Вона прямо пов'язана з характером політики. Нині найчастіше порівнюють західноєвропейську та пострадянську моделі пам'яті про минуле. В основу західноєвропейської моделі покладено співіснування різних поглядів, розуміння балансу звитяг і трагедій, публічне визнання власних провин, осуд антигуманних політичних режимів, подолання конфліктів, спрямованість у майбутнє. І навпаки – пострадянська модель, що характерна для сучасної Росії, спрямована на власне возвеличення, протиставлення сталінського й гітлерівського режимів, конфронтацію з опонентами, забуття власних злочинів. Ця модель спрямована в минуле.

У Радянському Союзі пам'ять про війну стала інструментом ідеології та політики не відразу, а після того, як померла значна частина фронтовиків. У повоєнне двадцятиліття державні заходи на відзначення перемоги відбувалися, однак на них не наголошували. Це був звичайний робочий день, без масових урочистостей. 9 травня стало державним святом і вихідним днем тільки в 1965 р. Відтоді в ролі ідеологічного фундаменту радянсько-комуністичного ладу «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників» заступила собою «Велику жовтневу соціалістичну революцію». В офіційній радянській пам'яті про війну фактично не було місця для Голокосту євреїв і ромів, депортацій десятків національних груп у 1944–1946 рр., злочинів радянських військ 1944–1945 рр. у визволеній від нацистів Європі, зневажливого ставлення командування до солдатів.

Ad disputandum

Об'єднавшись у групи:

- ✓ З'ясуйте зміст поняття «історична пам'ять». Поміркуйте, як змінюється історична пам'ять залежно від давності події.
- ✓ Чому Друга світова війна залишається подією, до якої досі найбільше й найчастіше звертаються українці? Що означає вислів «війна пам'ятей»?
- ✓ На прикладі України визначте особливості пам'яті про Другу світову війну на державному, регіональному, національному, локальному, особистісному рівнях.
- ✓ Поміркуйте про зміст поняття «місця (простори) пам'яті». Наведіть приклади «місць (просторів) пам'яті» в Україні про Другу світову війну.



Repetitio est mater studiorum

1. Поміркуйте про символізм дат 8–9 травня і 2 вересня 1945 р. У зв'язку з цим прокоментуйте твердження з наукового часопису: «Ми живемо у часі моди на пам'ять і водночас у часі щоразу очевиднішого і масштабнішого забування».
2. Окресліть головні територіальні простори Другої світової війни. Яке місце з-поміж них займала Україна? Які зміни на політичній карті світу зумовила війна?
3. Які джерела до історії Другої світової війни, на Вашу думку, найвагоміші? Чому історичні джерела по-різному представляють минуле?
4. Чому трактування Другої світової війни зазнавало неодноразових змін? Поміркуйте, як впливають результати війни на життя сучасного суспільства.
5. Схарактеризуйте образ Другої світової війни в пам'яті людей і народів. Поміркуйте, чим відрізняється пам'ять історична від пам'яті людської. Перегляньте фільм «The Second World War: a war to remember» («Друга світова війна: війна, щоб пам'ятати») (ідея – Вера Лінн, продюсери – Лін Бірдсел, Роберт Гарофало, Велика Британія, 2001 р.) і підготуйте відгук на нього.

Розділ 1

Повоєнне врегулювання

У цьому розділі йтиметься про перші роки після Другої світової війни. Цей час важливий не тільки з погляду подій і рішень, які переорієнтовували життя світу від війни до миру. Завершення війни не принесло бажаного спокою – вирунали нові конфлікти, які знову почали наповнювати світ агресією і тривогою. У палкому бажанні прискорити кінець війни вчені створили атомну бомбу. Як писав у щоденнику 15 серпня 1945 р. Олександр Довженко, «зникли з неба смертоносні самолети, та не прояснилося небо». Щоразу більше ставав очевидним поділ світу на два блоки. Сталін намагався приборкати Східну Європу, і «залізна завіса», яка відмежовувала її від Заходу, поступово набувала реальних обрисів. А ще повоєнна Європа зіткнулася з величезними хвилями втікачів, брутальними етнічними чистками й депортаціями, кинутими напризволяще військовими, нещадним використанням праці військовополонених. Дуже складно було відновити віру в справедливість: не тільки злочинці, які боялися помсти чи покарання, а й більшість жертв війни як форму існування обрали мовчання. Вони сховали біль усередині. Жак пережитого під час Другої світової війни змусив шукати нові механізми протидії та покарання за злочини. З'явилися люди, які повірили (більш ніж коли-небудь раніше) в силу законів робити добро, захищати людей і в потребу змінити ці закони, аби досягти цієї мети. Вони визнавали цінність життя окремої людини і важливість бути частиною громади. Це був час людської надії, страждання, розчарувань та гідності.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. За результатами вивчення розділу укладіть сценарій короткометражного документального фільму про українську проблематику в процесі повоєнного облаштування Європи. Особливу увагу зверніть на вибір назви для фільму.
2. Енн Епплбом, американська журналістка і політичний аналітик, у книжці «Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956» написала: «Кінець війни, хоч би де і коли він настав, завжди несе із собою моторошну тишу». Як Ви розумієте ці слова?
3. Підготуйте есе на тему «Доля людини, яка пережила війну», скориставшись спогадами учасників тих подій (як-от: Марія Савчин. Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ, 2017).



§ 2. Підсумки війни: деконструкція фашизму і нацизму

1. Ялтинська та Потсдамська конференції: домовленості лідерів «Великої трійки» про післявоєнне облаштування світу

На початку 1945 р. уже ніхто не сумнівався в близькому завершенні війни. Третій райх ставав історією. Для вирішення ключових питань, пов'язаних із закінченням Другої світової війни та повоєнним устроєм світу, було скликано Кримську (Ялтинську) конференцію. Зустріч голови РНК СРСР і генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, президента США Ф. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля відбулася 4–11 лютого 1945 р. Також були присутні міністри закордонних справ, начальники вищих штабів союзних держав, численні державні радники. Під час обговорення розгорнулася гостра політична боротьба. Головними питаннями конференції були: а) заснування Організації Об'єднаних Націй; б) повоєнна доля Німеччини (окупаційні зони, репарації); в) уряд та майбутня територія Польської держави; г) продовження бойових дій на Далекому Сході за участю СРСР (питання війни з Японією найдужче непокоїло Рузвельта).

Репарації (лат. *reparatio* – відновлення) – у міжнародному праві форма матеріальної відповідальності держави-агресора, що полягає в наданні державі, що постраждала від агресії, відшкодування матеріальної шкоди грошима, натурою або послугами. Міжнародно-правові норми, які врегульовували стягнення репарацій, уперше зафіксовано у Версальському мирному договорі 1919 р. за підсумками Першої світової війни. Історичним попередником репарацій у міжнародному праві були контрибуції: обов'язок виплат переможеної у війні сторони переможцеві без урахування підстав розв'язання війни та реальної суми збитків, понесених переможцем.

Репатріація (лат. *repatriate* – повернення на батьківщину) – повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які за різних причин опинилися на території інших держав. Репатріаційні потоки зазвичай супроводжують значні геополітичні зміни, зникнення одних і утворення інших держав.

Рішення Ялтинської конференції

- Провести установчу конференцію Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско;
- Залучити Францію до вирішення повоєнної долі Німеччини;
- Стягнути з Німеччини репарації, демілітаризувати й денацифікувати країну;
- Встановити повоєнні кордони Польщі зі зміщенням держави на захід (через примусове виселення кількох мільйонів німців; на сході ж кордон мав пролягти по так званій лінії Керзона, що назагал розділяла українську й польську етнічні території); сформувати єдиний польський уряд (фактично під радянським контролем);
- Підтверджено вступ СРСР у війну з Японією за два-три місяці по тому, як скінчиться війна в Європі;
- Уточнено розмежування сфер впливу на Балканах (контроль над Грецією отримували західні держави, над Болгарією – СРСР, а над Югославією – мав бути спільним);
- Розглянуто питання репатріації близько 2,5 млн радянських громадян, які на момент закінчення війни опинилися на території, зайнятій арміями Великої Британії та США.

Підсумки Другої світової війни в Європі підвела Потсдамська (Берлінська) конференція глав урядів трьох союзних держав – Й. Сталіна, Г. Трумена (обійняв посаду президента США після смерті Ф. Рузвельта) і В. Черчілля (під час конференції його замінив новий прем'єр-міністр К. Еттли). Вона відбулася з **17 липня по 2 серпня 1945 р.**, коли на Тихому океані війна ще тривала. Та й у Європі залишалися вогнища опору – тепер уже проти радянської окупації. На час відкриття конференції Німеччину було поділено на чотири зони окупації (американську, британську, радянську, французьку), а верховна влада в країні належала Союзницькій контрольній раді на чолі з головнокомандувачами окупаційних військ. Учасники конференції зосередилися на практичних питаннях – про зони окупації Німеччини, забезпечення господарського життя, підготовку мирних договорів тощо. Водночас було важко приховати взаємну недовіру всередині «великої трійки». Сталін підозрював, що недавні західні союзники можуть повернутися проти нього, але вдавав упевненість. Коли Трумен між іншим заявив про успішне випробування у США атомної бомби, Сталін зобразив повну байдужість. Незгода була така велика, що початкову думку організувати мирну конференцію довелося полишити.

Рішення Потсдамської конференції

- Демілітаризація Німеччини – повне роззброєння і розпуск німецьких збройних сил, ліквідація військової промисловості;
- Денацифікація Німеччини – ліквідація націонал-соціалістичної партії, звільнення її активних членів з усіх посад, заборона пропаганди нацистських і мілітаристських доктрин, арешт і передача під суд воєнних злочинців;
- Демократизація Німеччини – реорганізація на демократичних засадах системи освіти, забезпечення свободи слова, преси, релігії, створення демократичних партій, профспілок та інших громадських організацій;
- Декартелізація Німеччини – ліквідація промислових монополій, децентралізація економіки, переведення промислового виробництва повністю на мирні рейки;

- Відшкодування збитків державам, які зазнали німецької агресії; виплата Німеччиною репарацій державам-переможцям переважно промисловим устаткуванням, постачанням товарів і закордонних активів;
- Визначено західний кордон Польщі по лінії Одер–Ніса Лужицька і включено до її складу частину території колишньої Східної Пруссії (винятком став Кенігсберг, який включено до складу СРСР);
- Ухвалено декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії, підтверджено участь радянських військ у бойових діях проти Японії;
- Утворено Раду міністрів закордонних справ (Велика Британія, Китай, СРСР, США, Франція) для підготовки мирних договорів з союзниками Німеччини та врегулювання всього комплексу німецьких проблем; утворено Міжнародний трибунал для суду над головними воєнними злочинцями.

Потсдамська конференція започаткувала консультації щодо підготовки мирних договорів з сателітами Німеччини – Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією. Після складних і тривалих переговорів 10 лютого 1947 р. у Парижі було підписано п'ять договорів. У них ішлося про кордони, репарації, збройні сили цих держав. Румунія, Болгарія й Угорщина остаточно потрапили в радянську сферу впливу. Стосовно територіальних втрат, то найбільшими вони були у Фінляндії, яку до зближення з Німеччиною в 1940 р. підштовхнула агресія СРСР. Відтак Сталін вирішив сповна скористатися статусом переможця: Фінляндію позбавлено виходу до Північного Льодовитого океану, на суходолі за рахунок колишньої фінської території з'явилася ділянка радянсько-норвезького кордону.



Проаналізуйте рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій. Визначте сильні й слабкі сторони цих рішень. Поміркуйте, яких рішень тоді забракло.

2. Нюрнберзький і Токійський судові процеси

Для покарання німецьких воєнних злочинців було створено Міжнародний воєнний трибунал. Він підготував судовий процес, який відбувся в листопаді 1945 – жовтні 1946 р. у Нюрнберзі – місці проведення з'їздів нацистської партії. До суду було віддано 24 вищих державних та військових діячів Третього райху. Обвинувачення підтримував міжнародний комітет із представників Великої Британії, Франції, СРСР і США. Засідання трибуналу були відкритими, підсудним надано можливість захищатися від звинувачень. Трибунал визнав підсудних винними у злочинах проти миру (розв'язуванні та веденні агресивних воєн), у воєнних злочинах (порушенні звичаїв і законів війни), злочинах проти людяності (убивстві, переслідуванні та знищенні людей за расовими, політичними, релігійними мотивами). Дванадцять підсудних засуджено до страти, семеро – до тривалих термінів або довічного ув'язнення, трьох виправдано, один покінчив життя самогубством ще до початку процесу і проти одного справу було припинено через його хворобу. Трибунал визнав злочинними організаціями націонал-соціалістичну партію, її воєнізовані формування (СС), політичну поліцію (гестапо), службу безпеки (СД).

Судовий процес над головними японськими воєнними злочинцями відбувся в Токіо у Міжнародному воєнному трибуналі для Далекого Сходу в травні 1946 – листопаді 1948 р. Цей трибунал створено за угодою між урядами США, СРСР, Великої Британії, Франції, Китаю, Нідерландів, Канади, Нової Зеландії та Австралії (згодом приєдналися Індія й Філіппі-



Перегляньте документальний фільм «Nuremberg» («Нюрнберг», 1950 р., англ. мовою; див. <https://www.youtube.com/watch?v=zdqB58Z-QVY>) і підготуйте відгук на нього.

*Нюрнберзький процес.
Обвинувачені на лаві підсудних.
У першому ряду (зліва направо):
Герман Герінг, Рудольф Гесс, Йоахім фон
Ріббентроп, Вільгельм Кейтел*

ни). До суду було віддано 28 осіб, серед яких найвищих урядовців Японії (колишні прем'єр-міністри, міністри, представники вищого генералітету, дипломати). Трибунал визнав підсудних винними в підготовці й розв'язуванні протягом 1928–1945 рр. агресивних війн проти Китаю, США, СРСР, Великої Британії та інших країн; реалізації планів світового панування Японії; вчиненні численних воєнних злочинів. Командувач американських окупаційних сил у Японії генерал Д. Макартур не допустив притягнення до суду імператора Гірохіто, побоюючись масових заворушень у країні. Сімох обвинувачених трибунал засудив до смертної кари, інших – до тривалих термінів ув'язнення.



З якою метою було створено Міжнародний воєнний трибунал? Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що Нюрнберзький і Токійський судові процеси сприяли розвитку міжнародного права?

3. Організація Об'єднаних Націй (ООН). Спеціалізовані організації під егідою ООН

Ідея створення міжнародної організації для підтримання миру і безпеки в усьому світі та основні принципи її діяльності були викладені в Атлантичній хартії (1941 р.) і Декларації об'єднаних націй (1942 р.). Поняття «Організація Об'єднаних Націй» як термін для позначення союзних країн увів Франклін Делано Рузвельт. Статут ООН, попередньо узгоджений Великою Британією, Китаєм, СРСР і США, 50 держав-засновниць підписали під час установчої конференції в Сан-Франциско, яка відбулася 25–26 квітня 1945 р. Фактично організація розпочала діяльність 24 жовтня цього ж року, коли документ набув чинності. Цей статут, на відміну від статуту Ліги Націй, був реалістичніший, бо базувався не на моральних і правових теоріях, а на дійсній рівновазі сил. Сьогодні членами ООН є 193 країни. Штаб-квартира організації знаходиться в Нью-Йорку. Головними органами ООН є Генеральна Асамблея і Рада Безпеки. Офіційні мови – англійська, іспанська, китайська, російська, французька, арабська.

Серед співзасновниць ООН була й Українська РСР. Ще на Ялтинській конференції – після гострої дискусії між Й. Сталіним, Ф. Рузвельтом і В. Черчиллем (позаяк радянська делегація домогалася членства всіх республік, американська – усіх штатів, британська – усіх домініонів) – було вирішено, що серед країн-засновниць ООН, крім самого СРСР, будуть дві радянські республіки. Ними стали Українська РСР і Білоруська РСР – як

визнання їхньої значущості для Європи і світу за чисельністю населення й розмірами територій, значних втрат під час війни та наявності в них номінально незалежних міністерств (наркоматів) закордонних справ та оборони, запроваджених у 1944 р. Першим керівником української делегації в ООН став нарком закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський, у недалекому минулому – активний впроваджувач сталінської політики в Україні.

Генеральна Асамблея ООН складається з усіх держав-членів і може розглядати будь-які питання або справи, які входять до компетенції ООН (за винятком тих, які віднесені до повноважень Ради Безпеки), надавати рекомендації членам ООН і Раді Безпеки, розглядати загальні принципи співробітництва щодо підтримання миру й безпеки, сприяти міжнародній співпраці. Рада Безпеки відповідає за підтримку миру. До неї входять п'ять постійних (Велика Британія, Китай, Російська Федерація, США, Франція) і десять непостійних членів, які обираються на дворічний термін. Рішення в Раді не може бути ухвалене, якщо хтось із постійних членів голосує проти (право вето). Рада може виступати посередником у врегулюванні конфліктів, скеровувати миротворчі місії для запобігання збройних конфліктів, припинення вогню і примирення протиборчих сторін, накладати економічні санкції або застосувати колективні військові заходи як примус до виконання рішень.

Захист миру – не єдина мета діяльності ООН. Під егідою організації діє низка спеціалізованих міжнародних установ, учасницею яких є також Україна:

- *Міжнародна організація праці* (МОП) своїми першочерговими завданнями визначає підтримку демократії та соціального діалогу, боротьбу з бідністю й безробіттям, заборону дитячої праці;
- *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) покликана сприяти ліквідації неписьменності, розвитку національних культур, охороні пам'яток культури;
- *Всесвітня організація охорони здоров'я* (ВООЗ) опікується проблемами охорони здоров'я у світовому масштабі, зокрема боротьбою з тяжкими інфекційними захворюваннями;
- *Міжнародний валютний фонд* (МВФ) регулює валютно-кредитні відносини, зокрема допомагає країнам-членам кредитами при дефіциті платіжного балансу;
- *Міжнародний банк реконструкції і розвитку* (МБРР) кредитує проекти економічного розвитку.



Коли і з якою метою було створено ООН? Підготуйте повідомлення про роль України в заснуванні ООН.



Прапор Організації Об'єднаних Націй



*Голуб миру. Худ. П. Пікассо.
1949 р.*

4. Загальна декларація прав людини (1948 р.). Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.).

Міжнародні пакти про права людини (1966 р.)

Друга світова війна змусила людство усвідомити, що насправді глобальні події відбуваються на близькій відстані. Нагальним стало універсальне міжнародно-правове регулювання прав людини. *Загальну декларацію прав людини* було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН **10 грудня 1948 р.** (цей день у багатьох державах відзначають як День прав людини). Завданням комісії, яка працювала над текстом два роки, було створити документ з переліком прав і свобод, які, на думку світового співтовариства, складали б ідеал вільної людини. У декларації, яка нараховує 30 статей, обґрунтовується право людини на життя, свободу і особисту недоторканість, на рівність усіх перед законом, право вільного пересування й обрання місця проживання, право володіти майном, право на свободу думки, совісті й релігії, на свободу переконань, мирних зборів та асоціацій, на соціальне забезпечення, працю, вільний вибір професії, справедливу винагороду за працю, на відпочинок і дозвілля, на достойний рівень життя, на безплатну освіту. Декларацію ратифікувала більшість держав світу, зокрема й Україна.

Personalia



Рафаель Лемкін (1900–1959) – польський та американський науковець-правник єврейського походження, автор терміну «геноцид». Юридичну освіту здобув у Львівському і Гайдельберзькому університетах. У 1930-х роках на прикладі трагедії винищення вірмен турками сформулював правовий термін «злочини варварства». Тоді ж представив у Лізі Націй пропозиції щодо міжнародних юрисдикцій як проти тероризму, так і проти нищення національних, релігійних і расових груп. Під час Другої світової війни, втікаючи від нацистів, перебрався спочатку до Швеції, а пізніше до США. У 1944 р. опублікував працю «Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government, proposals for redress» («Правління держав Осі в окупованій Європі: закони окупації, аналіз влади, пропозиції щодо відшкодування»), в якій уперше вжив термін «геноцид» і сформулював його поняття. Під час війни від рук нацистів втратив 49 родичів.

У 1945–1946 рр. був радником Верховного суду США на Нюрнберзькому процесі. Уведений ним термін «геноцид» здобув міжнародне визнання і, зокрема, був використаний головним обвинувачем від США Робертом Джексом на Нюрнберзькому процесі. Підтримував дружні зв'язки з українцями в американській діаспорі. Першим з фахівців міжнародного права визначив злочини сталінського комуністичного режиму проти українців як геноцид. Зробив це в 1953 р. у зверненні «Радянський геноцид в Україні» до 30-тисячної аудиторії, що зібралася в Мангеттен-центрі в Нью-Йорку на поминальне вшанування 20-річчя Голодомору. «Це не просто масове вбивство. Це – геноцид, винищення не лише окремих осіб, але й культури і нації», – заявив тоді.

Днем раніше, **9 грудня 1948 р.**, Генеральна Асамблея ООН ухвалила *Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього*. Це був результат багаторічної роботи польського та американського юриста Рафаеля Лемкіна. Конвенція визначила геноцид як «будь-які з наступних дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство членів цієї групи; б) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої гру-

пи; в) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; г) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи; д) насильницька передача дітей цієї групи іншій групі». Конвенція передбачає покарання не тільки за злочин геноциду, а й за підбурювання до його здійснення та співучасть у ньому. Перша редакція Конвенції включала також вбивства з політичних мотивів, проте СРСР та низка інших держав відмовилися визнавати геноцидом дії проти груп за політичною чи соціальною ознакою.

Поряд із Загальною декларацією прав людини основними нормативними документами в галузі міжнародних прав людини є *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права* й *Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*. Для підписання вони були відкриті з 1966 р. Ці три документи, разом узяті, отримали назву *Міжнародний білль про права людини*. У Радянському Союзі, зокрема й УРСР, їх також ратифіковано (набули чинності в 1973 р.), однак діяли вони формально. Яскравим свідченням цього стали переслідування радянською владою представників дисидентського руху. Назагал уважають, що найважливішою умовою дотримання прав людини є досягнення певної гармонії між громадянином, суспільством і державою, тобто розвиток громадянського суспільства.

Nota bene!



Одним з авторів концепції прав людини як норми міжнародного права був **Герш Лаутерпахт** (1897–1960), виходець з Галичини. Автор терміну «злочини проти людяності», прийнятого на Нюрнберзькому процесі. Лаутерпахт студіював право у Львівському університеті. Згодом виїхав до Лондона. У 1937–1954 рр. – професор міжнародного права в Кембриджському університеті, у 1955–1960 рр. – суддя Міжнародного суду ООН. Зусиллями Лаутерпахта захист окремої особи та ідея індивідуальної кримінальної відповідальності за найстрашніші злочини стали частиною нового правопорядку. Від цієї відповідальності, принаймні теоретично, уже не можна було ухилитися, сховавшись за суверенітет власної держави.



Прочитайте повний текст Загальної декларації прав людини (див. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015). Поміркуйте, чому багато проблем у міжнародних відносинах виникає в процесі взаємодії прав людини і прав народів. Як Ви гадаєте, чи може захист одних прав людини призвести до порушення інших прав і свобод?

Ad disputandum

✓ Відомо, що на адресу Нюрнберзького процесу лунало чимало критики. Незгодні були обурені тим, що суд не був незалежним (союзні держави призначали і суддів, і обвинувачів). Хтось висловлював побоювання, що відповідачів (воєнних злочинців) перетворюють на мучеників. Ще інші звертали увагу на те, що процес був обмежений злочинами, які скоїв переможений ворог, і ця обставина стала нездоланною перешкодою для повного й об'єктивного розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людства. Історики дотепер звертають увагу, що Нюрнберзький процес, попри обґрунтоване доведення реальності нацистських злочинів, породив хибне уявлення, ніби всі злочинці покарані й надалі немає чого з'ясовувати. Обговоріть ці питання у групах. Спробуйте пояснити позиції як прихильників Нюрнберзького процесу, так і його критиків.



Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію подій, пов'язаних із завершенням Другої світової війни та деконструкцією фашизму і нацизму.
2. Поміркуйте про світовий вимір питань, пов'язаних з викоріненням фашизму і нацизму. Як Ви гадаєте, чи існували відмінності в завершенні війни в Європі й на Тихому океані?
3. Визначте політичні нашарування (тобто прояви політичного суперництва держав-союзників) у рішеннях Ялтинської та Потсдамської конференцій, Нюрнберзького й Токійського судових процесів.
4. Спробуйте оцінити події, що пов'язані із завершенням Другої світової війни, з позиції сьогодення. Спираючись на сучасні інформаційні ресурси, визначте питання, які викликають нині найбільше дискусій.
5. Порівняйте завершення Першої й Другої світових війн. Чи помітили Ви різницю в системах цінностей, які з'явилися після них? Якщо так, то спробуйте їх пояснити.

§ 3. Політичний статус і міжнародне становище УРСР

1. Політика «вдосконалення радянської федерації і розширення прав союзних республік»: мотиви, суперечності, результати

Від 1943 р. Сталін почав виношувати плани створення світової держави. Цьому завданню в Москві намагалися підпорядкувати і внутрішню політику. Зміна орієнтирів настала після Сталінграда, коли окреслювалися горизонти перемоги. Стосовно України це проявилось, з одного боку, у посиленні тиску на зрослий український патріотизм (під кінець війни патріотизм знову було дозволено тільки в російському варіанті), а з другого – у декларуванні конституційних змін, які назовні могли свідчити про розширення прав республік. Питання про внесення змін до конституції СРСР 1936 р., яку називають *сталінською*, виникло наприкінці 1943 р., відразу після Тегеранської конференції. Йшлося про право союзних республік утворювати національні військові формування й самостійно формувати відносини з іноземними державами й міжнародними організаціями. Загалом справа була пов'язана з ініціативою президента США Ф. Рузвельта заснувати після війни світову організацію на принципах Об'єднаних Націй. Вочевидь, йшлося не про реальні, а декларативні конституційні зміни, але вони давали змогу Й. Сталіну поставити питання про розширення представництва СРСР у майбутній світовій організації. Ба більше, В. Черчилль також домагався збільшення британських голосів за рахунок домініонів.

До конкретних дій зі зміни деяких положень конституції радянське керівництво приступило в січні 1944 р. Спочатку відбувся пленум ЦК ВКП(б), який розглянув питання «про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин», а трохи згодом сесія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідні закони, що мали конституційне значення – про утворення військових формувань союзних республік і надання республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин. Сесія затвердила також дві додаткові статті конституції такого змісту: «Кожна союзна республіка має право вступати в прямі відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськи-

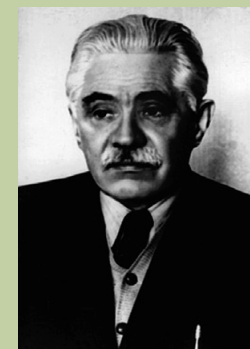
ми представництвами» і «Кожна союзна республіка має свої збройні формування». У березні 1944 р. відповідні зміни було внесено в конституцію УРСР.

Першість отримало зовнішньополітичне відомство. Народний секретаріат закордонних справ (НСЗС) УРСР було створено вже в лютому 1944 р. на основі загальносоюзного законодавства. Його очолив письменник Олександр Корнійчук, який працював заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов'янських країн. Посадовці НКЗС відразу розпочали роз'яснювальну роботу серед закордонних дипломатів, переконуючи їх у тому, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності. Московські високопосадовці навіть обіцяли, що союзні республіки зможуть самостійно встановлювати дипломатичні відносини. Правда, ці запевнення сприймали у світі скептично, розуміючи, що в СРСР строга ієрархічна підпорядкованість забезпечується не урядовими, а партійними структурами. Задум О. Корнійчука розгорнути повноцінну діяльність наркомату (створити відділи за країнами) втілити не вдалося. Були створені лише допоміжні підрозділи: протокольно-консульський, таємно-шифрувальний, політичний. У липні 1944 р. О. Корнійчука звільнено, а наркомом закордонних справ УРСР призначено Дмитра Мануїльського. Він був виходцем з родини православного священника на Волині, належав до невеликої групи добре освічених «старих більшовиків», які пережили Великий терор. Мануїльський навчався в Петербурзькому університеті, учений ступінь з права отримав у Сорбонні.

Якщо зовнішньополітичне відомство УРСР створювали прискореними темпами, то рішення про республіканські збройні сили залишалося на папері. Ніхто з радянського керівництва не збирався творити в Україні національну армію. У березні 1944 р. наркомом оборони УРСР було призначено командуючого військами Київського військового округу генерала Василя Герасименка, вихідця з селянської родини на Черкащині. Але позаяк нова посада була формальною, то в діяльності генерала нічого не змінилося – він надалі продовжував виконувати попередні посадові обов'язки. Василь Герасименко належав до того незначного числа генералів-українців, які не стидалися свого українського походження та розмовляли рідною мовою. Він став першим і єдиним народним комісаром оборони УРСР. У листопаді 1945 р. його звільнено з посад наркома й командувача Київського військового округу та переведено до Риги, де розташовувалося командування Прибалтійського військового округу.



Олександр Корнійчук



Дмитро Мануїльський



Василь Герасименко



Погляд історика

У 1949 р. українська компартія досягла свого довоєнного рівня. Але за особистим складом це була практично нова партія: 90 % членів КП(б)У вступили до неї під час війни. Швидкий зріст її чисельності став можливим завдяки масовому вступу українців. На першому післявоєнному (XVI) з'їзді КП(б)У у січні 1949 р. українці становили 61 % усіх делегатів. <...> Представництво українців зменшувалося в міру просування вперх по партійній драбині: із 13 членів Політбюро компартії України лише 6 були українцями; на чолі КП(б)У стояли росіяни – перший секретар Хрущов і другий – Леонід Мельников. Однак загалом українці посідали значну частину керівництва – 71,4 % всього складу проводу КП(б)У у 1951 р.

Збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних структур створювало передумови для автономних настроїв в КП(б)У. До того ж розширення конституційних прав України (хоча б на папері) посилювало почуття гідності й впевненості серед українських партійних лідерів. Нові тенденції у партійному керівництві проявилися на повну силу лише після смерті Сталіна; але їхні основи заклалися ще у перші післявоєнні роки. Вже у 1946 р. на сесії Верховної Ради СРСР українські лідери вимагали більше фондів з всесоюзного бюджету для своєї розореної війною республіки.

Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 2000. С. 268–269.



Доберіть додаткову інформацію про повоєнний політичний статус Української РСР. З'ясуйте біографії керівників українських наркоматів закордонних справ і оборони, спробуйте скласти узагальнену характеристику цих діячів.

2. Українська РСР як член-засновник ООН та інших міжнародних організацій

Питання про членство УРСР (як й інших союзних республік) в ООН деякий час було предметом гострої політичної боротьби. Уперше позицію уряду СРСР про членство союзних республік у міжнародній організації було оприлюднено в серпні 1944 р. на міжнародній конференції в Думбартон-Оксі (у передмісті Вашингтона), яка розглядала питання, пов'язані з утворенням ООН. Намагаючись схилити до цього рішення Рузвельта, Сталін посилався на проведену в СРСР конституційну реформу – розширення прав союзних республік у міжнародних відносинах. Водночас він намагався донести до союзників замасковану поступку: з-поміж республік виділяв дві – Україну й Білорусь, що за кількістю населення і політичною вагою перевищували деякі країни з числа майбутніх ініціаторів утворення ООН. Компромісне рішення про те, що Україна й Білорусія мають бути членами-засновниками ООН, було ухвалено на Кримській (Ялтинській) конференції (після того, як вдалося досягти єдності стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки). 26 червня 1945 р. СРСР, УРСР і БРСР запрошено для підписання статуту, а 24 жовтня на конференції в Сан-Франциско статут ООН було ратифіковано.

Таким чином, зримим результатом війни для України на урядовому рівні стала її поява, хоча й обмежена, на міжнародній арені. Співучасть радянської України в міжнародних відносинах проявлялася насамперед завдяки членству в ООН. Представники України почали працювати в численних органах і службах ООН, які займалися питаннями біженців і переміщених осіб, прав людини, народонаселення тощо. Невдовзі після війни

Україну було обрано навіть членом Ради Безпеки ООН (це право вона виборола в гострій конкуренції з Індією). Підпис українського представника був на мирних договорах із сателітами Німеччини. Зважаючи на питання кордонів, особливо важливими для українців були договори з Угорщиною й Румунією.

До 1950 р. УРСР стала членом 20 міжнародних організацій і самостійно уклала 65 угод. За участі України було засновано Всесвітню організацію охорони здоров'я, вона вступила до всесвітніх метеорологічної організації, поштового союзу, союзу електрозв'язку. Проте в ООН, як і в інших організаціях, Україна ніколи не відхилялася від позиції СРСР. Функції тогочасного українського міністерства закордонних справ були «церемоніальні, декоративні та символічні». Коли в 1947 р. Велика Британія звернулася до УРСР з пропозицією встановити прямі дипломатичні відносини, вона так і не отримала відповіді. Довго зволікала Україна й з приєднанням до заснованої в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Це сталося в 1954 р., уже після смерті Сталіна. А причина такого зволікання – фактична заборона в СРСР на міжнародний туризм (і навіть на шлюби з іноземцями): безпосередні контакти навіть з населенням країн «народної демократії» допускалися головним чином у формі обміну делегаціями.



Поясніть, чому для України реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний, як уважають історики, тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй.

3. Узгодження кордонів України із сусідніми державами. Приєднання Закарпаття та обмін населенням

Принципове значення для України мали договори з колишніми сателітами гітлерівської Німеччини – Угорщиною й Румунією. На завершальному етапі війни Угорщину окупували радянські війська. За умовами перемир'я, укладеного на початку 1945 р. з СРСР, США і Великою Британією, країна втрачала всі території, захоплені напередодні й під час війни, у тому числі Закарпатську Україну. Подібною була ситуація з Румунією, угоду про перемир'я з якою союзники по антигітлерівській коаліції уклали ще восени 1944 р. За умовами угоди Бессарабія (Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти) і Північна Буковина входили до складу СРСР. Остаточного питання **радянсько-румунського та радянсько-угорського кордонів**, які водночас формували й західний кордон УРСР, було вирішено в Парижі **10 лютого 1947 р.**, коли укладено низку договорів між державами антигітлерівської коаліції (у тому числі УРСР) і колишніми союзниками нацистської Німеччини.

Питання Закарпаття знаходилося не тільки в площині відносин з Угорщиною, а насамперед з Чехословаччиною. Восени 1944 р. українське Закарпаття (яке в міжвоєнний період належало Чехословаччині, а згодом зазнало угорської окупації) зайняли радянські війська. Військова адміністрація, посиляючись на прифронтовий статус регіону, не поновила довоєнні чехословацькі органи влади. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся з'їзд народних комітетів, який ухвалив маніфест про об'єднання Закарпаття з УРСР і обрав найвищий орган місцевої влади – Народну Раду Закарпатської України (НРЗУ). Її очолив Іван Туряниця. **29 червня 1945 р.** у Москві було підписано договір між СРСР і Чехословацькою Республікою, згідно з яким Закарпатська Україна «возз'єднується, в згоді з



бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю прадавньою батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки». На початку 1946 р. було створено Закарпатську область із центром в Ужгороді й запроваджено в ній юрисдикцію УРСР.

Ad fontes 3 маніфесту Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. 26 листопада 1944 р.

Століттями перебуваючи у відриві від своєї матері-Вітчизни України, закарпатсько-український народ був приречений на злидні і вимирання. <...>

Тепер, коли народи Європи борються проти нацизму і гітлерівської тиранії, проти расової ненависті, за свою національну незалежність, було б величезною несправедливістю, коли б наш народ і надалі залишався владити жалюгідне існування, відірваний від своєї рідної матері – Радянської України. Тільки возз'єднавшись з Радянською Україною в сім'ї братерських народів Радянського Союзу, ми забезпечимо свободу національного розвитку, внутрішній господарський розвиток і зовнішню безпеку.

Закарпатсько-український народ, вирваний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити віковичну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він ішов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм – добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановах робітників, селян, інтелігенції і духівництва всіх міст і сіл Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, Перший з'їзд народних комітетів всієї Закарпатської України постановляє:

1. Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини.
2. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.
3. Обрати Народну Раду Закарпатської України, як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.
4. Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук (кер.) та ін. Київ, 1994. С. 262–264.

Ex libris

Погляд сучасника

Сьогодні, в суботу 30-VI-45, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сем'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жахливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так би був зневажений в усіх своїх правах в угоду підлих кон'юктур.

Сповнилась мрія століть. <...>

Москва. Дощ. Болить серце і дзвенить високим безупинним дзвоном в голові. Сижу біля вікна, один самотній і хочеться мені зібрати останні сили і поплинути на Вкраїну. Сьогодні об'єдналися українські землі. Ніхто мене за цілий день не поздоровив, не привітав, неначе зовсім і не сталося нічого, неначе се була звичайна ілюстрація газетна, і я нікого не вітав, бо нікого мені було вітати. <...>

Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. <...>

Над Дніпром. Виринають з землі підо мною старовинне Братство, Михайлівський монастир, Лавра, Микольське бароко, Межигірський спас – знищені тисячолітні витвори мого народу. Дніпро, Дністер, Горинь – ріка козацька, Збруч кривавий, Черемош і Карпати, і Львів, і невідомий Ужгород. Села побиті і села живі. Люде побиті і люде живі. Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю в вікна, шукаю радість на великомученій своїй і не своїй землі <...> І хочеться мені ридати од щастя й болю і кається мені, що то не дощ іде весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут, на самоті, біля московського мого вікна.

Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 / уклад. С. Тримбач; післямова О. Красовицького. Харків, 2015. С. 258–259.

НРЗУ відразу почала організовувати радянську владу, здійснювати радянізацію політичного, господарського й культурного життя краю. До кінця 1950-х років влада провела в Закарпатті націоналізацію підприємств, колективізацію сільського господарства. Запроваджено радянську шкільну систему. Влада фінансувала «українізацію» закарпатського культурного життя аж до створення в 1946 р. Ужгородського державного університету. Водночас переслідувань з боку нового режиму зазнала Греко-католицька церква: у 1947 р. вбито мукачівського єпископа Теодора Ромжу, а в 1949 р. ліквідовано й саму єпархію. Намічена комуністичною партією державна політика в Західній Україні, зокрема Закарпатті, здійснювалася за допомогою традиційних для тоталітарного режиму методів, шляхом адміністративного примусу та репресій. У повоєнні роки в Закарпатті активно діяло спрямоване проти радянської влади українське підпілля. Загалом для радянських ідеологів Закарпаття виявилось складним регіоном. По суті, обґрунтовуючи «возз'єднання», вони були змушені (а інколи це відбувалося в запалі пропагандистської кампанії) використовувати аргументи, які тільки посилювали ідеї націоналістів про українськість Закарпаття з часів перед угорським пануванням.

Встановлення нових кордонів супроводжувалося обміном населення. Переселення громадян української, чеської та словацької національностей було покладено на урядову радянсько-чехословацьку ліквідаційну комісію. У підсумку до 1955 р. з Чехословаччини до УРСР переселено 2,8 тис. родин (12,4 тис. осіб) українців, білорусів і росіян, яких розміщено у Волинській, Рівненській і Закарпатській областях. Водночас з України репатрійовано 33–35 тис. чехів і словаків. Угорському ж населенню Закарпаття довелося розплачуватися за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Репресії (а це були переважно депортації до Сибіру) проти угорців тривали до 1950 р. Формальним приводом для депортації угорців була не

їхня національність, а громадянство ворожої країни – союзниці гітлерівської Німеччини. Однак самі депортовані акцію сприймали як покарання за етнічною ознакою. Радянська влада не обтяжувала себе аналізом поведінки окремих осіб. У ті ж роки відбувся обмін населенням між УРСР та Румунією. До літа 1946 р. з Північної Буковини до Румунії виїхало близько 22 тис. осіб, з них 17,5 тис. євреїв. Частина румунського населення Північної Буковини, подібно до угорського населення Закарпаття, зазнала репресій.



Визначте, яке історичне значення мало для творення сучасної України повоєнне об'єднання більшості українських етнічних теренів у складі УРСР. Як відбувалося врегулювання кордонів УРСР з Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною? Схарактеризуйте повоєнні етнодемографічні зміни на Буковині й Закарпатті.

Ad disputandum

- ✓ Історик Ярослав Грицак стверджує: «Незважаючи на страхітливі наслідки, Україна вийшла сильнішою з війни, аніж після революції чи будь-коли у новітній українській історії». Чи погоджуєтеся Ви з таким твердженням? Обговоріть це питання в групах. Підготуйте обґрунтовану відповідь, беручи до уваги територіальні зміни, міжнародний статус, здобутий політичний і військовий досвід тощо.



Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію подій, що пов'язані з політичним статусом і міжнародним становищем України в перші повоєнні роки. Окресліть коло питань, які доводилося розв'язувати політикам у той час.
2. Як змінилися після війни кордони України? Віднайдіть на карті Буковину й Закарпаття, схарактеризуйте адміністративно-політичні перетворення в цих українських регіонах.
3. Проаналізуйте документи (наведені в підручнику та знайдені самостійно за допомогою електронних інформаційно-пошукових систем), які висвітлюють включення Закарпаття до Української РСР.
4. Поміркуйте про причини, які змушували радянську владу розширювати (принаймні декларативно) права союзних республік. Визначте результати такої політики для України.
5. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням, що війна й повоєнні політичні зміни стимулювали зростання серед українців, у тому числі серед радянсько-партійних еліт України, почуття впевненості й гідності?

§ 4. Утворення «двополюсного світу»

1. Радянська окупація Східної Європи

У повоєнний час поняття «Східна Європа» мало два значення: а) як частина континенту, що розташувалася по радянський бік «залізної завіси» (у цьому розумінні вона включала контрольовані Москвою країни так званої народної демократії й сам Радянський Союз); б) для позначення, з погляду Заходу, сателітів Радянського Союзу в Центрально-Східній і Південно-Східній Європі (аби відрізнити їх від самого СРСР). Так чи інакше,

різниця між цими значеннями (більше політичними, ніж географічними) була невелика, бо йшлося про простір, контрольований з Москви. Навіть якщо це були формально незалежні держави (а не республіки Радянського Союзу), то ця незалежність була здебільшого фасадом, який прикривав функціонування комуністичної диктатури.

«Залізна завіса» – термін часів «холодної війни», що означав кордон між Східною Європою, яка перебувала під радянським контролем, та Західною. Під цим поняттям розуміли ідеологічну й політичну ізоляцію країни. Хоча термін «залізна завіса» використовували в політиці ще з часів Першої світової війни, традиційно автором цієї метафори вважають колишнього прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчілля, який у промові 5 березня 1946 р. у Фултоні заявив: «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через усю Європу опустилася залізна завіса».

«Народна демократія» – термін, який використовували щодо означення групи країн Центрально-Східної Європи, в яких було реалізовано програми зміни суспільного й господарського життя відповідно до вимог комуністичної ідеології після Другої світової війни за допомоги СРСР. Одночасно використовували інші назви – «соціалістичні країни», «східний блок». Утворення цих держав було пов'язано зі вступом на їхні території в другій половині 1944 р. радянських військ та поваленням нацистських і фашистських режимів. У подальшому за підтримки СРСР владу було передано комуністичним партіям цих країн без виборів, і в них почали будувати соціалізм за зразком Радянського Союзу.

Nota bene!

Усі мемуаристи характеризують кінець війни, хоч би де і коли він настав, навдивовижу однаково: неначе увесь простір раптово заповнила моторошна тиша. Це був момент, який іноді називають «час нуль» – момент завершення бойових дій і початок нового життя. Тому пов'язана з приходом Червоної армії зміна влади (а насправді комуністичні перевороти) збіглася з проживанням великою частиною європейців відчуття певного поворотного пункту: один стан добіг кінця, інший, украй новий, – розпочинався. Найгострішими ці відчуття були в Центрально-Східній Європі, яка зазнала найбільших руйнувань, а мешканці сповна відчули презирство нацистів. Але за «звільнення» довелося заплатити – по суті, позбутися національного суверенітету, змиритися з радянською окупацією. Сподівання на Захід не справдилися: швидко з'ясувалося, що для американського президента Східна Європа так і залишилася маргінальним інтересом, тоді як для Сталіна вона була пріоритетом.

На останньому етапі війни Радянському Союзу вдалося встановити спочатку військовий, а згодом політичний контроль над вісьмома країнами – Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною, східною частиною Німеччини, Румунією, Болгарією, Югославією й Албанією. Протягом чотирьох наступних десятиліть історія цих країн буде повністю пов'язана з історією СРСР і докорінно відрізнятиметься від розвитку Західної Європи. Утім це не означає, що цей досвід був однаковий. Усі країни Східної Європи справді були змушені прийняти ту систему, яка панувала в СРСР, але способи утвердження й результати діяльності комуністичних режимів у них були різними. А у випадку Югославії взагалі дійшло до конфлікту, хоча відмова від покори Сталіну не означала побудову демократії: лідер югославських соціалістів Йосип Броз Тіто, який не страждав від браку популярності, утвердив у країні свій тоталітарний режим, за взірцем сталінського. Подібне сталося й у Албанії, яку очолив Енвер Ходжа.

У перші повоєнні роки Сталін зосередився на контролі радянської зони окупації Німеччини, а також Польщі й Румунії. Від інших підконтрольних країн не вимагали тоді повної покори. Ситуація змінилася з початком «холодної війни». У 1948 р. у Москві взяли курс на уніфікацію режимів «народної демократії». Встановлення жорсткого контролю над держава-



У Болгарії. 1945 р.



Варшавська родина. 1945 р.

ми-сателітами відбувалося через партійні органи – мережу комуністичних партій на чолі з КПРС. До місцевих апаратів влади задля контролю було введено численних радянських радників, зокрема військових. Країнами «народної демократії» прокотилася хвиля партійних чисток і сфабрикованих показових процесів. Найпоширенішими були звинувачення в національному ухилі (стосовно Югославії використовували означення «тітоїзм»), відступі від марксизму-ленінізму (зазвичай ішлося про так званий троцькізм), антирадянській діяльності й шпигунстві на користь інших держав, сіонізмі.

Ex libris

Погляд історика

І хоча було б логічним починати історію комуністичних переворотів у Східній Європі із завершенням війни, але в певному сенсі це – неабияка хиба. Тоді люди східноєвропейського регіону в 1944–1945 роках не розпочинали життя з чистої сторінки, зрештою, вони не належали самі собі. І дійсно, вони не могли з'явитися нізвідки, без будь-якого попереднього досвіду, готові почати все з нуля. <...>

Фотографії зі Східної Європи того часу нагадували сцени апокаліпсису. Знищені міста, гектари руїн, спалені села, задимлені розвалища будівель. Клубки колючого дроту, залишки концтаборів і таборів для військовополонених; спустошені поля зі слідами танкових гусениць, поля без жодних ознак сільського господарства чи будь-якої людської діяльності. У нещодавно знищених містах повітря просякнуте запахом трупів. <...> Повсюдно влаштовувалися місця тимчасових поховань, і люди йшли вулицями обережно, неначе перетинаючи цвинтар. <...>

Східна Європа разом з Україною і країнами Балтії стала також регіоном, де мали місце найкривавіші політично мотивовані вбивства у Європі. <...> Німці не вважали слов'ян за людей, їм відводили місце не набагато вище за євреїв, а в землях між Заксенгаузенем і Бабиным Яром вони без жодних вагань практикували вуличні розстріли, масові публічні страти й спалювання цілих сіл як помсту за одного вбитого нациста.

Епплблм Е. *Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944–1956 / пер. з англ. І. Гарніка. Київ, 2017. С. 31–32, 34.*



Поміркуйте над словами чеської мемуаристки Геди Ковалі: «Війна закінчилася неначе проїзд крізь тунель. Удалині виднілася цяточка світла, просвіт, що розростався, а його блиск засліплював і здавався ближчим, ніж він є насправді, та коли, врешті, поїзд опинявся в осяйних променях сонця, всі бачили, що то був пустир, порослий бур'янами, закиданий камінням і купами сміття». Як Ви гадаєте, чому стала можливою радянська окупація Центрально-Східної Європи?

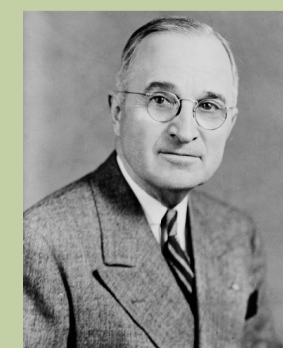
2. Початок «холодної війни». Меморандум Дж. Кеннана. Доктрина Г. Трумена і план Маршалла

Після поразки Німеччини в 1945 р. утворився вакуум сили у світі, який союзники по антигітлерівській коаліції прагнули заповнити. Таке суперництво швидко призвело до згорання партнерства між недавніми союзниками, до протистояння і, врешті-решт, конфронтації. Основою післявоєнної зовнішньої політики США щодо СРСР і його сателітів була так звана доктрина стримування, спрямована на протидію поширенню комунізму. Автор цієї концепції – Джордж Ф. Кеннан, американський дипломат, політолог та історик. Погляди на зовнішню політику він виклав у двох текстах – так званий довгий (понад 5 тис. слів) телеграмі з Москви до Вашингтона в лютому 1946 р. і статті «Джерела радянської поведінки», яку було опубліковано в журналі «Foreign Affairs» у липні 1947 р. У телеграмі Кеннан звертав увагу на «традиційне й інстинктивне російське почуття незахищеності», яке зумовлює агресію в зовнішній політиці СРСР. Він пропонував посилити західну демократію, зробивши її невразливою для радянського проникнення, та очікувати згасання радянського режиму. А в статті стверджував, що в політиці стосовно СРСР головним для американського уряду має стати «тривале, терпеливе, але тверде і ретельне стримування».

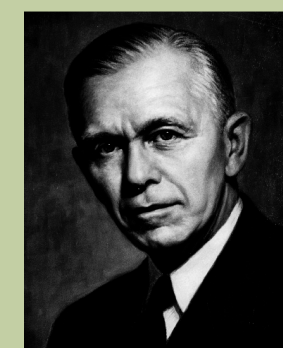
Першим офіційним розгорнутим викладенням політики «стримування» стала доктрина президента США Г. Трумена, висловлена в посланні Конгресу в березні 1947 р. У ній зазначалося, що США повинні надати політичну, економічну, а у випадку потреби й військову підтримку вільним народам, які чинять опір усім спробам їх підпорядкувати. Насамперед Трумен закликав надати термінову військову й економічну допомогу Греції, де тривала громадянська війна, і Туреччині. Ухвалення нової концепції зовнішньої політики означало відхід американської адміністрації від політики ізоляціонізму й доктрини Монро. Це відкривало період активної участі США у формуванні нової системи міжнародної безпеки. Тривалій нерішучості настав край. СРСР і його сателіти розцінили офіційне затвердження Конгресом США доктрини Трумена як оголошення «холодної війни» – так називають конфронтацію між СРСР і західними країнами на чолі зі США після закінчення Другої світової війни. Цей стан міжнародних відносин характеризувався взаємною ворожістю й недовірою. СРСР і США будували свою політику на основі дуже різних принци-



Джордж Фрост Кеннан



Гаррі Трумен



Джордж Маршалл

пів; їх розділяли розбіжності з питань прав людини, громадян, свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «холодної війни» була гонка ядерних озброєнь.

Nota bene!

Початок «холодної війни» історики зазвичай пов'язують з колишнім британським прем'єр-міністром В. Черчіллем, який першим наголосив загрозу, що йшла з Кремля. Після провалу на парламентських виборах 1945 р. Черчілль залишився в політиці, очолив парламентську опозицію. Виступаючи у березні 1946 р. у Вестмінстерському коледжі в Фултоні (штат Міссурі, США) у присутності президента Г. Трумена, він заговорив про «залізну завісу», яка опустилася на Європу з вини СРСР, і закликав до тісної співпраці країни Заходу (зокрема, Велику Британію та США) у протистоянні комунізму. «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці через увесь континент опустилася "залізна завіса". За цією лінією лежать усі столиці давніх держав Центральної і Східної Європи – Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Бухарест, Белград, Бухарест і Софія... Це вочевидь не та визволена Європа, за яку ми боролись», – сказав тоді Черчілль. Він відкидав імовірність скорого радянського нападу на Захід, але вважав, що в Москві готуються до «необмеженої експансії» (підставою для такого твердження могла бути промова Сталіна на зборах виборців у лютому 1945 р., де той наголосив на однозначній перевазі «радянського суспільного ладу»). Відтак Черчілль закликав до вчасної протидії – саме її, як уважав, бракувало свого часу супроти нацистської Німеччини. Термін «холодна війна» вперше вжив британський часопис «Тribune» восени 1945 р. у коментарі відомого письменника Джорджа Орвелла.



Схарактеризуйте причини й опишіть початок «холодної війни». Визначте головну думку меморандуму Дж. Кеннана і сутність доктрини Г. Трумена.

Втіленням доктрини Трумена стала реалізація американського плану економічної допомоги країнам Західної Європи – програми відбудови Європи, яка увійшла в історію як *план Маршалла*. Джордж Маршалл – впливовий американський генерал і політик, який відіграв ключову роль у перетворенні протягом війни невеликої американської армії в потужні збройні сили. Як державний секретар США, запропонував у 1947 р. програму економічної допомоги США європейським країнам для їх відбудови й розвитку, а також зміцнення американського впливу на континенті. Хоча Маршалл і стверджував, що «наша політика спрямована не проти якої-небудь країни або доктрини, а проти голоду, бідності, відчаю й хаосу», фактично це була спроба вивести з-під впливу Кремля країни Центрально-Східної Європи, оскільки їхня участь у плані Маршалла була можлива лише за відмови від економічної орієнтації на СРСР. Відповідний «закон про економічну співпрацю» Конгрес ухвалив у березні 1948 р., після чого почалася реалізація плану Маршалла.

За планом Маршалла допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді низькопроцентних довготермінових кредитів або безвідплатних субсидій. План було розраховано на п'ять років і відкрито для всіх країн – не тільки для союзників, а й колишніх ворогів. Якщо західноєвропейські держави цією можливістю скористалися сповна, то СРСР різко засудив і відкинув план Маршалла як «вияв американського імперіалізму, націленого на встановлення економічного й політичного диктату в Європі». Під тиском Москви були змушені відмовитися від допомоги й країни Центрально-Східної Європи. У підсумку найбільше з плану Маршалла скористалися такі держави як Велика Британія, Франція, Італія

та Федеративна Республіка Німеччина. План Маршалла, який діяв до кінця 1951 р., сприяв відновленню й модернізації європейських економік, стабілізував внутрішньополітичне життя, зокрема зняв соціальну напруженість, дав змогу урядам зміцнити демократичні інститути, зокрема усунути загрозу комуністичних переворотів у Західній Європі.

Ad fontes

3 промови Джорджа К. Маршалла на церемонії вручення дипломів у Гарвардському університеті 5 червня 1947 р.

Економічну систему Європи за час війни було повністю зруйновано. <...>

Правда полягає в тому, що на найближчі три або чотири роки потреби Європи в іноземному продовольстві та інших необхідних товарах – в основному з Америки – настільки перевищуватимуть її нинішню платоспроможність, що їй необхідна буде значна додаткова допомога, або вона зіштовхнеться з досить серйозним загостренням ситуації в економічній, соціальній і політичній сферах.

Рішення проблеми полягає в тому, щоб розірвати замкнене коло й відновити впевненість європейських народів в економічному майбутньому їхніх країн і Європи в цілому. Необхідно створити широкій простір, де промисловці й селяни матимуть можливість і бажання обмінювати свою продукцію на гроші, вартість яких у довгостроковій перспективі не підлягає сумніву.

Крім деморалізуючого ефекту для світу загалом та можливості безладу, викликаного розпадом народів, що бідують, усім повинні бути очевидні наслідки для економіки Сполучених Штатів. Зрозуміло, що Сполучені Штати повинні зробити все можливе, щоб надати допомогу в оздоровленні світової економіки, без чого не може бути ані політичної стабільності, ані гарантій миру.

Наша політика спрямована не проти якої-небудь країни або доктрини, а проти голоду, убогості, розпаду й хаосу. Її метою має бути відродження працюючої світової економіки, щоб забезпечити появу політичних і соціальних умов, за яких можуть існувати незалежні суспільні інститути. Я впевнений, таку допомогу не слід розпорошувати в міру виникнення різних криз. Будь-яка допомога, яку надаватиме наш уряд, мусить бути вирішенням проблеми. Я впевнений, що уряд будь-якої країни, який бажає брати участь у відновленні, знайде повне розуміння з боку уряду Сполучених Штатів. Ні який уряд, що маневрує з метою заблокувати відновлення інших країн, не може очікувати на допомогу від нас. Більше того, уряди, політичні партії або групи, які намагаються увічнити людську вбогість для того, щоб одержати політичні або інші дивіденди, зустрінуть протидію Сполучених Штатів.

Steil Benn. *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon&Schuster, 2018.



Визначте економічну та суспільно-політичну роль плану Маршалла. Спираючись на додаткові джерела інформації, з'ясуйте економічні результати плану. Поміркуйте, чому надання допомоги європейським державам для відновлення й модернізації їхніх економік відповідало інтересам США. Чому план Маршалла називають першим кроком європейської й атлантичної інтеграції?

3. Репатріації. Доля військовополонених і «переміщених осіб»

Рік 1945-й і кілька наступних років позначилися чи не найбільшими в історії Європи міграціями населення. По всьому континенту рухалися сотні тисяч людей: із заслань, місць примусової праці, концентраційних таборів, таборів для військовополонених, усіляких схованок і притулків. Усі шляхи були вщерть заповнені обірваними, голодними, брудними людьми. З 1939 по 1943 р. близько 30 млн європейців зігнали з насиджених місць, переселили або депортували. Ще близько 20 млн з 1943 по 1948 р. зазнали переміщень (чи не найбільше вони торкнулися німців, вигнаних зі своїх домів у Чехословаччині й Польщі, поляків, переміщених із західноукраїнських областей у західні й північні регіони нової



Німецькі вчені-фізики, репатрійовані з Сухумі. 1958 р.

Унаслідок війни близько 2–3 млн українців опинилися на території колишнього німецького Райху та інших західних країн. Відповідно до домовленостей між союзниками (досягнутих, зокрема, на Потсдамській конференції) усі чужинці мали повернутися до своїх країн. Але згодом цю домовленість було скореговано: під тиском громадської думки й політичних емігрантів вирішено застосувати принцип добровільності щодо повернення людей у країни, які опинилися під контролем комуністів. Винятком були воєнні злочинці, яких видавали країні, що висувала право юрисдикції над ними. На практиці радянські репатріаційні комісії довільно тлумачили добровільність, нерідко вдавалися до насильного повернення людей; особливо це стосувалося вояків з колишніх національних формувань у складі німецької армії (утім більшості з них, як-от українським воякам з дивізії «Галичина» як громадянам довоєнної Польщі, таки вдалося залишитися на Заході). Репатріації назагал завершилися до 1948 р.

У роки Другої світової війни в нацистському полоні опинилися мільйони військовослужбовців з різних країн світу. Найбільше військовополонених зафіксовано на радянсько-німецькому фронті – близько 5 млн. З них 57 % померло від голоду, хвороб і виснаження в тимчасових таборах. Кремль не тільки не цікавився долею своїх громадян, а й протидіяв будь-яким спробам міжнародних організацій полегшити їхнє перебування в німецькому полоні. Радянський Союз був єдиною країною, яка відмовилася від співпраці з Міжнародним комітетом Червоного Хреста і навіть не допустила його представників на свою територію. На Східному фронті, на відміну від Західного, нацисти відмовилися дотримуватися Женевської конвенції щодо поводження з військовими бранцями. Німеччина не співпрацювала з Червоним Хрестом стосовно допомоги радянським військовополоненим, однак співпрацювала щодо американців, британців, французів. Ті ж, своєю чергою, співпрацювали стосовно німців. Тих і тих утримували в більш-менш людських умовах, вони могли листуватися з рідними й отримувати посилки.

Не менш трагічною після закінчення війни виявилася доля тих бранців, які вижили. У СРСР, згідно з наказом Державного комітету оборони № 270 від 8 серпня 1941 р., здачу в полон розглядали як «злісне дезертирство» й зраду, тому звільнені з німецького полону червоноармійці зазнавали нових переслідувань і репресій від радянської влади. Із понад 836 тис.

Польщі, й українців, депортованих з українських етнічних регіонів на сході Польщі на терени Української РСР). Депортації й переселення захопили переважно Центральну й Східну Європу. Більшість поверталася додому з порожніми руками, а дехто з них ще й не бачив, що його дому вже не існує. У цих людей виникало й починало гнітити складне, раніше невідоме почуття біженця – відчуття залежності й цілковитої безпорадності. Чимало з них ставали ще жертвами помсти місцевого населення. Нелюдське ставлення було звичайним явищем.

полонених, які вижили й повернулися на батьківщину, 233 тис. були засуджені. Вони відбували покарання в таборах ГУЛАГу, понад 600 тис. примусово працювали в так званих трудових батальйонах. Так само не пощастило й багатьом солдатам вермахту, які опинилися в радянському полоні (а таких було, за різними оцінками, від 2,4 до 3,5 млн). Після війни військовополонені-німці й особи, інтерновані чи мобілізовані як робоча сила вже на території Німеччини, працювали в СРСР на будівництві, відновлювали зруйновані мости. Поступово їх репатріювали до Німеччини. Частина бранців запроторили до ГУЛАГу, де їх спіткала така сама доля, як і колишніх радянських військовополонених з Німеччини. Лише після смерті Сталіна, у 1955 р., тих полонених німців, яким пощастило вижити, репатріювали (затримано тільки деяких інтернованих фахівців і вчених); невдовзі реабілітували в Радянському Союзі й ув'язнених за здачу в полон червоноармійців.



Окресліть проблеми, з якими стикалися повоєнні репатріанти. Поясніть, чому держави по-різному ставилися до військовополонених.

4. Поляризація євроатлантичного простору: утворення Північноатлантичного союзу і Варшавського блоку, поділ Німеччини

Поляризація євроатлантичного простору після війни відбувалася у двох напрямках: військово-політичному й економічному. У 1949 р. американська, британська і французька зони окупації Німеччини були об'єднані в єдину державу – Федеративну Республіку Німеччину (ФРН). До 1955 р. вона позбулася окупаційного статусу і стала суверенною державою. США і країни Західної Європи, включаючи згодом ФРН, створили в тому-таки 1949 р. військово-політичний союз – **Організацію Північноатлантичного договору (НАТО)**. Головна роль НАТО й досі полягає в забезпеченні свободи та безпеки країн-членів з використанням політичних і військових засобів. Організація дотримується спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи, верховенства права та мирного розв'язання суперечок. Головним військово-політичним принципом організації є система колективної безпеки, тобто спільних дій усіх членів у відповідь на зовнішню агресію. Основу для економічної інтеграції цих держав забезпечив план Маршалла.

Nota bene!

Політичні заходи в радянській окупаційній зоні Німеччини, які здійснювалися з наміром створити там підмурок для об'єднаної комуністичної Німеччини, в умовах початку «холодної війни» призвели до відкритого конфлікту. В епіцентрі процесів розколу опинився Берлін. У певний момент радянське керівництво вирішило витіснити колишніх союзників з міста і навіть з Німеччини: у червні 1948 р. розпочато блокаду Берліна – припинено подачу електроенергії та перекрито шляхи доступу до міста. Заблокованими, без продовольства і палива, виявилися понад 2 млн осіб. Радянські керівники не сумнівалися в успішності блокади. Але цього не сталося. Щоб подолати блокаду, західні держави налагодили постачання Західного Берліна повітряним шляхом. Було здійснено 277 тис. авіарейсів. Британські й американські транспортні літаки берлінці називали «родзинковими» бомбардувальниками. Річ у тім, що пілоти, пролітаючи над містом, скидали для дітей прикріплені до хустинок солодощі. Сталіну довелося відступити: у травні 1949 р. блокаду було припинено. Престиж Радянського Союзу в Східній



Мешканці Західного Берліна зустрічають літак в аеропорту Темпельгоф. 1948 р.

Європі зазнав чергового потужного удару. Спир між великими державами навколо Берліна призвів не тільки до цілковитого політичного й господарського поділу міста, а й до утворення двох німецьких держав.

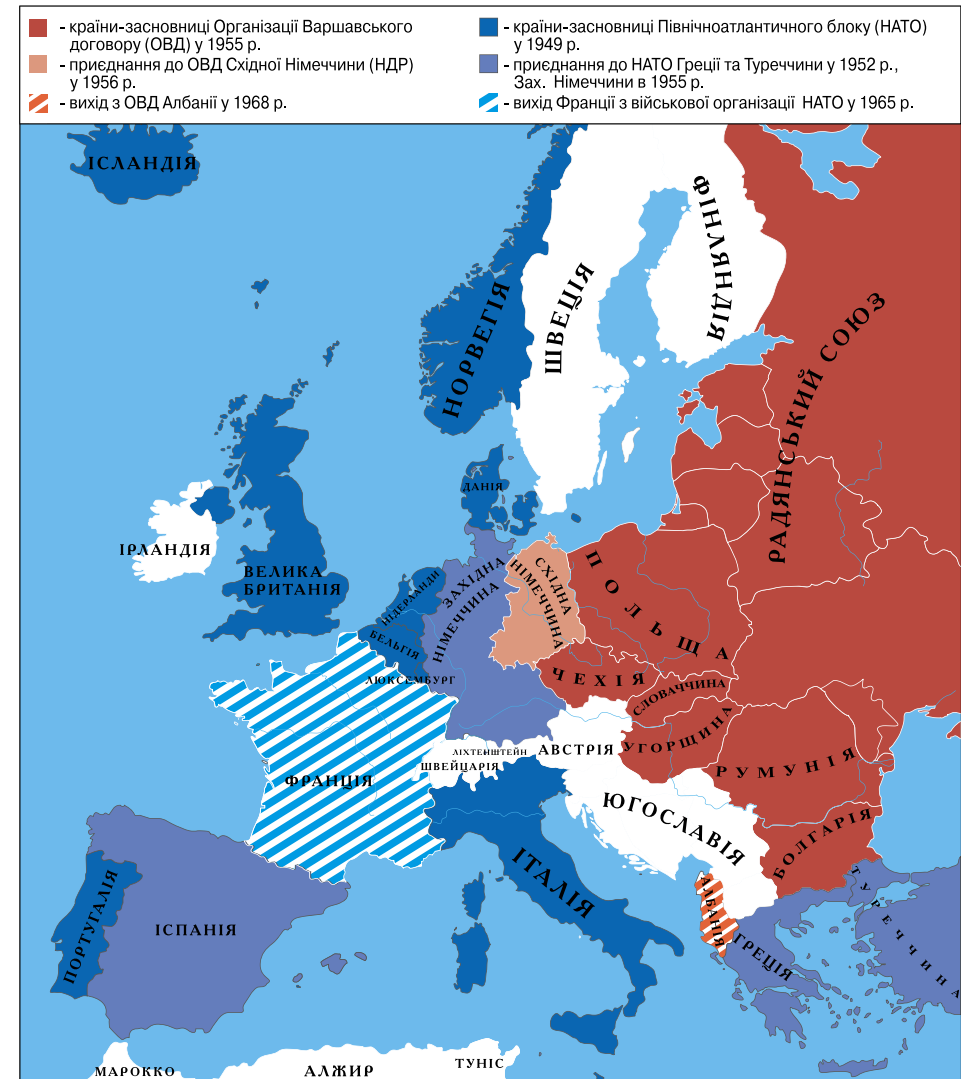
Провал берлінської блокади і проголошення ФРН показали марність сподівання Москви на утворення комуністичної Німеччини. Відтак у тому-таки 1949 р. у межах радянської зони окупації проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Визнання з боку СРСР державного суверенітету НДР мало що змінило – ця частина Німеччини й надалі перебувала під радянським контролем. Кремль не допустив і поширення плану Маршалла на країни, в яких насаджував, спираючись на присутність своїх військ, політичний режим «народної демократії». У 1949 р. в Москві було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), члени якої могли користуватися сировинними й паливними ресурсами СРСР за цінами, нижчими від світових. У 1955 р. економічний союз був доповнений військовим – **Організацією Варшавського договору (ОВД)**. Він юридично закріпив присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі.



Визначте причини і назвіть прояви повоєнної поляризації євроатлантичного простору. Чому, на Вашу думку, відбулося формування «двополюсного світу»? Які суспільні цінності були характерними для цих полюсів? Як Ви розумієте офіційне гасло Північноатлантичного альянсу: *Animus in consulendo liber* («Дух звільняється при обговоренні»)?

Ad disputandum

✓ Відомо, що навіть у роки Другої світової війни політика з позиції сили не поглинула всю Європу. У 1945 р. налічувалося одинадцять нейтральних держав (більшими з них були Швейцарія, Швеція, Іспанія, Ірландія, а інші – міні-держави); ще дві країни (Фінляндія та Австрія) набули нейтрального статусу в перші повоєнні роки. У групах (або парах) поміркуйте про нейтральність у політиці. Доберіть додаткову інформацію про повоєнне становище нейтральних держав у Європі. Наведіть аргументи за чи проти нейтрального статусу.



Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію найважливіших подій, пов'язаних з формуванням після Другої світової війни «двополюсного світу».
2. Опишіть, використовуючи карту, процес поляризації євроатлантичного простору та формування «двополюсного світу».
3. Проаналізуйте тексти (Дж. Кеннана, В. Черчілля, Дж. Маршалла), які стали ідеологічним обґрунтуванням для розгортання політики «стримування».
4. Поміркуйте, чи можна було уникнути поляризації євроатлантичного простору й розгортання «холодної війни».
5. Який суспільний досвід, здобутий людством у перші повоєнні роки, залишається, на Вашу думку, актуальним дотепер?

§ 5. Відновлення комуністичного режиму в Україні. Повстанська боротьба

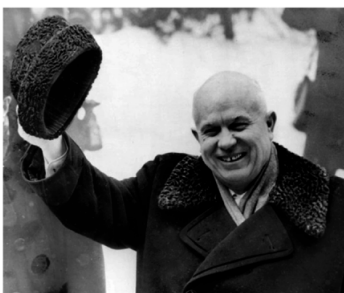
1. Відновлення компартійно-державних структур в УРСР

Навесні 1946 р. у СРСР було скасовано воєнний стан, запроваджений на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р. Відтак органи воєнного командування, які виконували під час війни функції державної влади й управління, припинили діяльність. Відразу після того зазнали реорганізації виконавчі органи влади: союзна й республіканські Ради Народних Комісарів (РНК) перетворено на Ради Міністрів, а наркомати – на міністерства. Згідно з конституцією вищим органом влади в радянській Україні була Верховна Рада УРСР. Вибори, які відбулися до Ради в лютому 1947 р., мали формальний характер, оскільки проводились, як і раніше, на безальтернативній основі, коли на одне депутатське місце балотувався лише один кандидат, попередньо пройшовши узгодження в партійних інстанціях. Партійний апарат, по суті, підміняв радянську владу.

Очільниками українського уряду в повоєнне десятиліття були Микита Хрущов (у 1944–1947 рр.) і Дем'ян Коротченко (у 1947–1954 рр.). Щоправда, Рада Міністрів УРСР мала досить скромні повноваження, позаяк більшість підприємств на території України підпорядковувалася загальносоюзним міністерствам. Першим повоєнним головою Верховної Ради УРСР був Олександр Корнійчук (у 1947–1953 рр.). Незважаючи на статус найвищого органу державної влади і найвищого законодавчого органу, законотворчість Верховної Ради УРСР до кінця 1950-х років фактично вичерпувалася незначним удосконаленням законодавства. Постійні перебудови, які відбувалися в системі управління, призвели до появи громіздкої багатоступеневої структури. З'явилася складна система бюрократизованої звітності, дублювання функцій і колосальний апарат, в якому, за влучним висловом історика Станіслава Кульчицького, «кількість начальників була співставною з кількістю безпосередніх виконавців».

Personalia

Микита Хрущов (1894–1971) – партійний і державний діяч СРСР. Походив з українсько-російського етнічного пограниччя на Курщині (нині територія Російської Федерації). Працював на шахтах Донбасу, де брав участь у виступах проти царського режиму. У 1918 р. вступив до РКП(б). Навчався на робітничому факультеті при Юзівському гірничому технікумі, а згодом у Московській промисловій академії. Від 1931 р. за рекомендацією Л. Кагановича на партійній роботі. Невдовзі став секретарем Московського обкому і міськкому ВКП(б). Користувався довірою Й. Сталіна. На чолі ЦК КП(б)У в 1938–1949 рр. діяв суперечливо: з одного боку, пропонував повернути давні українські землі до складу України (як-от Холмщину, яка опинилася у складі Польщі), під час голоду 1946–1947 рр. звертався до Й. Сталіна з проханням допомоги, а з другого – жорстко керував боротьбою проти УПА і націоналістичного підпілля в Західній Україні, проводив політико-ідеологічні кампанії проти «українського націоналізму» й «безрідного космополітизму», ініціював виселенські акції. Від 1953 р. – перший секретар ЦК КПРС. На цій посаді офіційно ініціював засудження «культу особи» Й. Сталіна, що, по суті, означало початок обережної й суперечливої лібералізації комуністичного режиму.



Централізація управління було досягнуто не тільки завдяки союзним міністерствам, кількість яких справді зросла, а насамперед через жорстку партійну вертикаль. Партійним органам належала реальна, а не декларативна (як у випадку Верховної Ради УРСР) влада. Контроль за державними управліннями здійснювався через процедуру їхнього затвердження в партійних органах. Під час Другої світової війни – в умовах нацистської окупації – КП(б)У діяла в підпіллі, а після повернення на територію України Червоної армії вона швидко відновила свою структуру. У 1938–1949 рр. посаду першого секретаря ЦК КП(б)У обіймав Микита Хрущов. Винятком у тривалому періоді його правління були десять місяців (від березня до грудня) 1947 р., коли комуністами в Україні керував Лазар Каганович. Тимчасове усунення Хрущова було пов'язане з його не надто жорсткою, на думку Сталіна, позицією щодо штучного голоду, який вкотре вразив Україну. Але й надалі (аж до смерті Сталіна) партійне керівництво республікою не довіряли українцям. У 1949–1953 рр. першим секретарем ЦК КП(б)У був Леонід Мельников, також росіянин.

Nota bene!

У перші повоєнні роки перед радянською владою гостро постало питання кадрового забезпечення всіх ланок державно-партійного керівництва. Нестача службовців була величезна. Влада намагалася поповнити управлінський апарат за рахунок демобілізованих фронтовиків. Попри налагодження управлінської дисципліни, це привнесло в мирне життя звичку до командування і послуху, безумовну силу наказу. Назагал ця традиція вписувалася в централізовану, тоталітарну модель управління державою. На заході України в системі управління величезною була перевага вихідців зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР. Тільки до середини 1946 р. до Західної України було відряджено понад 86 тис. партійних і радянських працівників, спеціалістів у різних галузях народного господарства, освіти, культури та ін. Посівши ключові посади в партійних і радянських органах західноукраїнського регіону, новоприбулі були чужинцями для його мешканців, у роботі керувалися наказами згори, нехтуючи специфікою місцевого життя. У масовій свідомості в післявоєнний період чітко сформувалася дворівнева структура влади – верховна та місцева. Директори підприємств, голови колгоспів, керівництво місцевих партійних і радянських органів – тобто тих органів, які уособлювали місцеву владу, завжди ставали головним об'єктом критики з боку населення. Центральна влада використовувала такі настрої: тримала місцеве керівництво в полі критики як безпосередніх виконавців волі партії. Освітній рівень державних службовців, особливо на місцях, був низьким.



Схарактеризуйте систему управління Україною в перші повоєнні роки. Кому належала в республіці реальна влада? Використовуючи текст підручника й додаткові відомості, проаналізуйте біографії керівників повоєнної України, визначте в них спільні й відмінні риси.

2. Політика радянської влади щодо колишніх мешканців окупованих територій, остарбайтерів і військовополонених

У перші повоєнні роки радянська влада зіткнулася, особливо на території України, зі складною проблемою – поширенням серед місцевого населення прозахідних настроїв, які змушували людей задумуватися про невідрадне життя в СРСР, творили живильне середовище для зростання національної свідомості. Ці настрої з'являлися з кількох джерел, а найбільше з досвіду, як не парадоксально, німецької окупації. Широкі контакти населення з українськими націоналістами, Німеччиною та нерадянським світом призвели до поширення, за прийнятою в СРСР термінологією,

єю, «буржуазних пережитків». Уже в травні 1944 р. пленум ЦК КП(б)У ставив завдання щодо ідеологічного перевиховання українського населення, зокрема боротьби проти «буржуазного націоналізму». Ще переконливішим джерелом західних впливів були солдати, які поверталися з Європи і промовляли про переваги західного способу життя. Прозахідним ентузіазмом були пройняті розповіді й багатьох оstarбайтерів і навіть колишніх в'язнів. З боку влади основним засобом подолання цих настроїв залишався терор. Одразу ж після повернення радянської влади в Україну військові трибунали провели масові суди і покарання німецьких військовополонених, що виконували адміністративні функції за часів окупації, а також тих представників місцевого населення, що співпрацювали з німцями. Проведено й чистку серед членів комуністичної партії, які перебували на окупованій території (дві третини з них було виключено з партії).

Ex libris

Погляд сучасника

Ми вже були в радянській зоні окупації. Якийсь старшина скомандував: «Всім вийти! У вагонов равняйсь!» І тоді я вперше почула вульгарну лайку <...> Довгою колоною нас повели до воріт оперезаного колючим дротом «фільтраційного табору». Вразив не лише його вигляд, але й довколишній ландшафт. Ніби і не Німеччина. Її землі завжди густо заселені, а тут – піщане поле, не видно ні домів, ні дерев, тільки довжелезні бараки. <...>

Не знаю чому, але тижневе перебування у цьому «фільтраційному» таборі на території Східної Німеччини згадую мов кризь мряку. За винятком трьох подій: коли перед допитом, через який мусив пройти кожний репатріант, я зі страху втопила в гноївці величезного клозету свій улюблений щоденник; коли під час сну на дерев'яній платформі, де кожної ночі ми, мов оселедці, спали поміж чужими людьми, мене хтось сильно копнув ногою, і коли нас погнали голими митися у лазню. <...>

Ця маса голих тіл, у цій жахливій сценерії брудної лазні... Скільки мужності треба було мати, щоб в такій ситуації не втратити почуття гідності. Згодом хтось з в'язнів ГУЛАГу оповів мені, що такі «експерименти» належали до програми, спеціально розробленої енкаведистами власне для приниження гідності людей. Це, безумовно, – правда. Але таку людину, якою була моя Мама, принизити було неможливо! <...>

Була середина листопада. Сіяв дрібненький дощ, а ми їхали у відкритому кузові. <...>

Мшана. Оце наше галицьке село Городоцького району, нічим особливо не примітне, запам'яталося, мабуть, тисячами репатріантів, як жахливий сон. У Мшані на величезній галявині ще одного, вже зовсім «рідного», фільтраційного табору ділили людей на чорних і сірих (білих не було). Мшану можна порівняти хіба що з Одесою, через яку також везли тисячі репатріантів. <...> З нашого транспорту «сірих» відправляли на Донбас <...>

«Особливі» документи, отримані від військового коменданта з Герлиць, як вияснилося, не мали тут сили. Але начальник транспортної колони дотримав слова. <...>

Моя вулиця! Моя вимріяна вулиця! Мабуть, сьогодні, я вже не зумію передати на папері пережиті тоді емоції. Я плакала і сміялася, раділа і боялася почути якусь страшну вістку про Бабцю. Чи жива? <...>

Моя старенька Бабуня бігла з кінця довжелезного саду. <...> В обіймах Бабуні я забула про усі пережиті біди і про усе, що могло чекати нас в майбутньому. Я почувалася тою самою Ларискою – її внуцею.

Наша поява у Львові була несподіванкою не лише для НКВД, якому, хоч би з огляду на пропаганду, не випало нас негайно кудись подіти, але і для усіх знайомих.

Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 198–202.

Колішні оstarбайтери, тобто примусові робітники зі Східної Європи, ніяк не вписувалися в офіційну радянську пам'ять про війну: їх, по суті, не вважали ні в'язнями нацизму, ні ветеранами. Після завершення війни більшість оstarбайтерів деякий час перебувала в таборах переміщених осіб у Західній Німеччині. Згідно з міжнародними угодами між союзниками по антигітлерівській коаліції, ухваленими на Ялтинській і Потсдамській конференціях, повернення до СРСР було оголошено обов'язковим для всіх громадян, які до 1939 р. мешкали в Радянському Союзі. Відтак більшість оstarбайтерів зазнала примусової репатріації. При тому їм довелося пройти через радянські перевірконо-фільтраційні табори, витримати прискіпливі допити співробітників каральних органів. Осіб, запідозрених у співробітництві з німцями, відправляли в ГУЛАГ. Багатьох молодих чоловіків відразу було мобілізовано до війська або відправлено на відновлення шахт Донбасу; дівчат скеровували на роботу в армійські підсобні господарства. Повернення до рідних домівок також не гарантувало спокою. За деякий час були проведені депортації цих людей з місць постійного проживання у віддалені райони СРСР (Казахстан або на Далекий Схід), репатріанти зазнавали репресій нібито за державну зраду. Багато з тих, хто повернувся з німецького полону, були духовно й фізично зломлені. Їх вважали людьми з сумнівною лояльністю: відмовляли в прийомі на роботу, навчання, піддавали суспільному осуду. Така сама політика підозріливості проводилася й стосовно військовополонених, які поверталися з концтаборів.



Історик Ярослав Грицак пише, що «перемога Радянського Союзу у Другій світовій війні привела не лише до зміцнення його сили і могутності – водночас вона дала поштовх зворотним тенденціям, які могли спричинитися до його занепаду і розвалу». Наведіть факти, які можуть свідчити на користь такого твердження.

3. Радянізація західних областей УРСР. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Період 1939–1941 рр. був надто коротким, аби радянська влада змогла повністю утвердитися в Західній Україні. У 1944 р. довелося розпочинати знову. Але на той раз, на відміну від попереднього, радянська влада мала справу з повністю ворожим до себе місцевим населенням. Тому, незважаючи на колосальну військову й політичну перевагу, цей процес розтягнувся для неї майже на десятиліття. Насамперед ніяк не узгоджувалася з новим режимом Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка мала незаперечний авторитет серед населення і діяла як національна інституція (під час війни, коли втрачалася віра людини у владу, цей авторитет тільки зріс); селян, які становили більшість населення регіону, жахали перспективи колективізації й загроза чергового Голодомору; а молодь, значна частина якої сповідувала націоналізм і була зв'язана зі збройним підпіллям, убачала в СРСР свого найлютішого ворога.

Перша атака була спрямована проти УГКЦ. Сталін розумів, що цю церкву не вдасться радянізувати, а тому відразу після смерті митрополита Андрея Шептицького в листопаді 1944 р. було взято курс на її ліквідацію. Попри деякі зусилля (новий глава церкви Йосип Сліпий навіть відправив до Москви делегацію для пошуку порозуміння), налагодити діалог з владою греко-католикам не вдалося. Навесні 1945 р., після кампанії з дис-

кредитації духовенства, усіх священнослужителів найвищого рангу було заарештовано. Водночас утворено ініціативну групу, яка почала пропаганду за «возз'єднання» УГКЦ з Російською православною церквою. 8 березня 1946 р. у Львові відбувся церковний собор, який постановив ліквідувати Берестейську унію й повернутися до православ'я (а фактично, злитися з російською церквою). Більшість священників, які відмовилися від «возз'єднання», було заарештовано й вислано у віддалені регіони СРСР. За кілька років, коли було ліквідовано Мукачівську греко-католицьку єпархію, греко-католицька церква перестала діяти й на Закарпатті.

Personalia



Йосип (Йосиф) Сліпий (1892–1984) – церковний діяч, патріарх УГКЦ (1975–1984), кардинал. Походив з Тернопільщини, здобув вищу богословську освіту (навчався в кількох європейських університетах). У 1917 р. висвячений митрополитом Андрієм Шептицьким на священника. Із 1925 р. – ректор Греко-католицької духовної семінарії у Львові, яку реорганізував у Греко-католицьку богословську академію. У роки Другої світової війни – архієпископ і помічник з правом наступництва митрополита Андрея Шептицького. Від 1944 р. – митрополит Галицький, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський. У квітні 1945 р. заарештований за фальшивим звинуваченням в антирадянській діяльності та співпраці з німцями. Відбув 18 років заслання в сибірських таборах. На вимогу світової громадськості в 1963 р. звільнений і депортований до Ватикану. Заснував Український католицький університет Св. Климента Папи в Римі, філії якого діяли у Вашингтоні, Лондоні, Чикаго, Філадельфії.

На 1948 р. радянська влада в регіоні настільки зміцніла, що розгорнула форсовану колективізацію сільського господарства, що закінчилася до 1951 р. Вона повторювала модель колективізації, апробовану в СРСР на зламі 1920–1930-х років. Спочатку відносно заможних селян (так званих куркулів) обкладено непомірними податками. Найбунтівливіших депортували до Сибіру. Тоді радянські агітатори розпочали масованний тиск на селян, щоб ті вступали до колгоспів. Водночас західноукраїнська колективізація мала деякі відмінності: насамперед вона відбувалася на тлі збройної боротьби УПА, що чинила запеклий опір колгоспному руху; можливо, саме завдяки цьому західноукраїнське населення уникло голоду.

Одночасно відбувалася індустріалізація, яка повинна була виразно показати переваги нової влади. Розрахунок робився на те, що до війни це був фактично аграрний край. Тому капіталовкладення в промисловий розвиток регіону мали дати й політичні дивіденди. Розширено старі виробництва, особливо видобуток нафти, створено ряд нових галузей промисловості, як-от виробництво автобусів, радіоапаратури. Завдяки тому, що західноукраїнські підприємства були щойно збудовані й обладнані німецьким устаткуванням, вони були одними з найсучасніших у Радянському Союзі. До початку 1950-х років промислове виробництво в Західній Україні зросло більш ніж утричі й становило 10 % республіканського. Львів швидко розростався, став одним із промислових центрів України.

З індустріалізацією були пов'язані соціальні зміни: розвивалося місцеве робітництво, з'явився прошарок українських інженерів і техніків. Вод-

ночас ці зміни проявили ще одну мету радянської модернізації – русифікацію. Початкова нестача спеціалістів і кваліфікованих робітників, необхідних для роботи на нових заводах і фабриках, зумовила масове переселення до регіону росіян. Так само двоякими були зміни в освіті: з одного боку, радянська влада, щоб схилити на свій бік симпатії західних українців, значно розширила освітні можливості населення (від початкової до вищої освіти), а з другого – в освітніх закладах, особливо вищих, активно впроваджувалася російська мова. Поза довірою місцевого населення залишалася комуністична партія, західні українці вступали до неї дуже неохоче й до початку 1950-х років становили в партійних осередках мізерний відсоток. За словами історика Ореста Субтельного, «хоч партія й монополізувала політичну владу, вона не пустила достатньо глибокого коріння серед західноукраїнського населення. Внаслідок цього у західних українців існувало враження, ніби вони живуть під чужоземним пануванням».

Ex libris

Погляд історика

<...> більшовицькі можновладці аж до лютого 1945 р. демонстрували підозріло прихильне ставлення до УГКЦ; це й посіяло ілюзії про започаткування нової ери у відносинах між державою і Церквою в Західній Україні.

Чому ж тоді у березні 1945 р. різко перемінилася сталінська політика? Чи до того спричинилося папське Різдвяне послання, яке з'явилося у грудні 1944 р. і викликало з боку Кремля й Московського патріархату зливу звинувачень на адресу папи, буцімто він закликає до примирення між Німеччиною та державами антигітлерівської коаліції? Або ж неспроможність греко-католицької єрархії переконати провідників ОУН/УПА, щоб вони припинили опір і пристали на радянські умови капітуляції? <...>

На основі всіх зібраних мною матеріалів цілком певно можна ствердити: хай би як повела себе тоді Греко-католицька церква, вона все одно не мала жодного шансу уникнути державної ліквідації. <...>

Стратегічною метою радянської політики в Галичині було знищення органічного взаємозв'язку між греко-католицькою еkleзіальною тотожністю і сильною національною самосвідомістю місцевого українського населення.

Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів, 2005. С. 206–207.

Погляд сучасника

Здається, що рідко чие слідство тривало так довго, як моє. Кінець кінцем назначено суд – воєнний трибунал з трьох суддів і двох секретарів, вліті 1946 року. <...> Я зовсім нічого не знав, як боронитися і перед чим боронитися? Суд тягнувся більше тижня. Предсідник суду відносився до мене досить спокійно, хоч не скажу прихильно, бо він мусів показати своє вороже ставлення – мене оскаржували за державну зраду, між іншим, і за «провини» митрополита Андрея Шептицького. Я признав, що правив Службу Божу на поручення хворого Митрополита і так само на прохання громадян, та що я старався перешкодити братовбивчим атентатам. А, крім того, доказував я зі слідства інші наклепи, ложі, бо в дійсності проти мене вони не мали жодних обвинень. <...> Але на то судді не звертали уваги, і суд відбувався після їхньої трафаретної процедури. Предсідник суду заявив, що справа дуже серйозна, за яку радянський суд карає від двох літ тюрми до кари смерті. Під час суду мене допускали три рази до голосу, але то не мало жодного впливу на моє оправдання. Найзамітнішим в тому суді було те, що він відбувався переважно ночами, а присутніми були і могли бути тільки слідчі, КГБ і конвої.

Сліпий Й. Споми́ни / ред. І. Дацько, М. Горяча. Львів, 2014. С. 168–169.



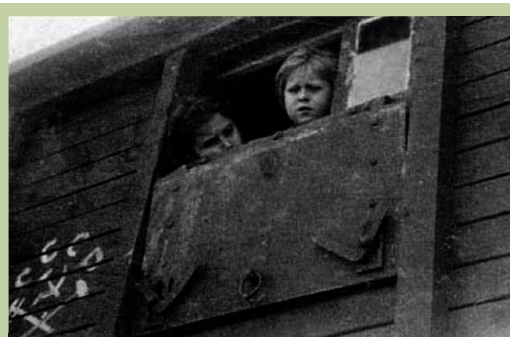
Поясніть, чому політика радянської влади, так звана радянізація, нашо́вхнула-ся на опір західноукраїнського суспільства. Якою була ця політика щодо Української греко-католицької церкви? Спираючись на погляди істориків та сучасників, наведіть приклади приниження людської гідності, порушення законності в радянській Україні.

4. Депортації. Операція «Захід»

Домагаючись від мешканців Західної України лояльності, радянська влада вдавалася до депортацій – масових примусових переселень. Їх проводили під різними приводами. Один з них декларувався як висилка членів сімей українських націоналістів та учасників підпілля у віддалені райони СРСР. Цей процес радянська влада започаткувала, як тільки почала відновлювати контроль над українським Правобережжям. Перші такі розпорядження з'явилися вже на початку 1944 р. Крім учасників націоналістичного підпілля та їхніх родин, виселення застосовували й до інших категорій українського населення. Серед них – сім'ї куркулів, а також так звані ухильники від служби в радянській армії. На початку 1950-х років кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем. Протягом 1944–1952 рр. тільки із західних областей України (без Закарпатської області) виселили більше 200 тис. осіб. Репресивні дії радянської влади значна частина українського населення західного регіону України сприймала як російську експансію. Тому влада була змушена чергувати жорстокі каральні дії з пом'якшувальними заходами, що на офіційному рівні були названі «боротьбою з грубими порушеннями соціалістичної законності».

Однією з найбільш масових і водночас короткотермінових сталінських депортацій, яка має всі ознаки злочину проти людяності, була операція «Захід» (в оригіналі російською «Запад»). Виселенню підлягали за попередньо складеними списками члени родин повстанців та оунівців. Плануючи цю репресивно-виселенську акцію, радянське керівництво мало на меті знищити соціальну базу українського підпілля в регіоні (тобто тих, хто йому співчував і допомагав) та, врешті-решт, саме підпілля. Вочевидь, ішлося і про примус західноукраїнського селянства до колективізації. Реалізацію задуму пришвидшила постанова Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1947 р. «Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців». Відповідно до цієї постанови передбачалося забезпечити вугільну промисловість СРСР робочою силою за рахунок родин учасників українського підпільного руху та членів УПА, яких мали скеровувати на шахти вглиб СРСР.

О 2-й годині ночі **21 жовтня 1947 р.** багато мешканців Львова та інших західноукраїнських міст були вимушені пробудитися. До квартир ще сонних людей вривалися військові й після нетривалого обшуку дозволяли похашцем зібрати особисті речі, після чого у вантажівках dopravляли на заліз-



Розгляньте фото та спробуйте дати йому назву. Для заголовка використайте асоціації та емоції, які воно у Вас викликає.

ницю. Люди не мали можливості підготувати собі їжу чи теплі речі. До всього цього насильства додалися складні погодні умови: цієї ночі в Станіславській і Тернопільській областях випав сніг, лютувала хурделиця. На світанку, о 6-й годині ранку, виселенська акція охопила сільську місцевість. Підпілля листівками попереджало про заплановану акцію, але точна дата виселення була невідомою, тому лише небагатьом вдалося врятуватися від депортації. До реалізації операції було задіяно 30 тис. солдатів і майже 16 тис. керівного складу силових відомств.

Загалом із західних областей України (Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької; у Закарпатській області операцію не проводили) було виселено 26 332 сімей (77 791 осіб, з них 18 866 чоловіків, 35 685 жінок і 23 240 дітей). Під час операції було заарештовано 28 і вбито 15 осіб. Уникли виселення (переховалися) 8330 осіб. Серед депортованих переважали середняцькі селянські родини, які становили економічну основу західноукраїнського села, що призвело до руйнації традиційної для регіону соціальної структури. Більшість депортованих було скеровано на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР, решту відправили в Омську область, де надалі використовували на промислових підприємствах та в сільському господарстві. Сотні літніх людей і дітей померло під час транспортування на північ СРСР. Під час довгої дороги на схід близько тисячі виселенців намагалися втекти з ешелонів, але більшість з них схопили конвоїри.

Ex libris

Погляд історика

<...> ворогів щораз більше визначали не стільки на класовій, скільки на етнічній/національній основі. І хоча категорія класової ворожнечі ніколи не втрачала своєї актуальності, та саме під час і після Другої світової війни національне набувало виняткового значення у боротьбі з внутрішніми ворогами. Це позначалося на ставленні до етнічних груп у радянському суспільстві загалом і знайшло свій конкретний прояв у системі ГУЛАГу зокрема. Найяскравішим і найбільш драматичним проявом згаданої тенденції стали масові депортації малих народів (корейців, кримських татар, чеченців та інгушів), а також національно орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних територіях (країн Балтії, Білорусі та України), яких було оголошено «ворогами» суцільно саме за етнічним принципом. <...> Національність почали також розглядати як першорядну категорію ідентифікації засуджених у внутрішній політиці ГУЛАГу, демографія якого суттєво змінилася саме у воєнний та повоєнний періоди.

<...> У 1944–1947 рр. чисельність українців у таборах зросла у 2,4 раза і надалі вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу в'язнів ГУЛАГу. Проте якщо у довоєнні роки співвідношення між російськими та українськими в'язнями було в середньому 4,2–4,7 : 1, то вже 1946–1947 рр. ця пропорція змінюється не на користь українців і становить 2,8–2,3 : 1. При цьому у воєнні та повоєнні роки постійно зростала кількість засуджених саме за «політичні злочини» <...> і вже на 1 січня 1946 р. політв'язні становили більшість – 60% невилічливих.

Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів, 2017. С. 88.



Проаналізуйте офіційні документи щодо планування і здійснення радянською владою операції «Захід», скориставшись матеріалами електронного архіву Українського визвольного руху: <http://avr.org.ua> Якими були цілі цієї репресивно-каральної операції?

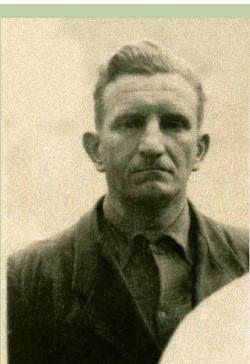
5. Український визвольний рух у 1944–1950-х роках.

Роман Шухевич

Головним гаслом повстанців була боротьба за незалежність України. З середини 1945 р., коли СРСР зміг кинути проти повстанців регулярну армію, яка прибувала з фронтів, УПА змінила тактику ведення бойових дій. Щоб зменшити втрати, за наказом керівництва УПА великі підрозділи українського націоналістичного підпілля було перетворено на дрібніші. Добре згуртовані й озброєні, вони дислокувалися в лісових масивах. У сільській же місцевості було розбудовано широкую мережу підпільних боївок (по 10–15 осіб). Ці нелегальні структури, організовані за територіальним принципом, протистояли місцевим радянським органам влади і давали змогу ОУН і УПА утримувати під контролем практично всю територію Західної України. Радянські війська могли контролювати лише міста, залізниці та важливі стратегічні пункти. Масштабні бойові дії в той час УПА вела тільки на Закерзонні, намагаючись протидіяти виселенню звідти місцевого українського населення. Також через активність націоналістичного підпілля дуже мляво, особливо до літа 1947 р., проходила й колективізація в західних областях України.

Повстанці намагалися вести пропагандивну роботу не тільки серед місцевого населення (усіма способами стримували його від співучасті в радянських заходах), а й серед переселенців зі східних областей – скерованих на роботу в Західну Україну або втікачів від голоду, які масово з'явилися в Галичині восени і взимку 1946–1947 рр. Апелювали й до представників інших національностей, зокрема національних меншин краю – поляків, чехів, словаків, угорців. Висунутий провідниками ОУН та УПА клич «Воля народам! Воля людині!» був привабливим, однак дія його, з огляду на тогочасну реальність у регіоні й світі, не змогла проявитися. Хоча на рівні людських стосунків були непоодинокі випадки доброзичливого ставлення до учасників визвольного руху й відвертої допомоги (переховування поранених бійців УПА та ін.). Здебільшого пропагандивний характер мали також рейди УПА на території сусідніх з УРСР держав, зокрема Чехословаччини й Угорщини влітку 1947 р.

У 1947–1949 рр. силові органи радянської влади зосередилися на проникненні в підпільні організації, маючи намір розкласти націоналістичний рух із середини, тобто створити атмосферу взаємної недовіри і скомпрометувати. Унаслідок діяльності провокаторських груп, а також постійних депортацій у віддалені райони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і, врешті-решт, примусової колективізації сільського господарства було підірвано соціальну базу українського збройного підпілля. У зв'язку із цим і на підставі рішення Української головної визвольної ради (УГВР) головнокомандувач УПА Роман Шухевич у вересні 1949 р. видав наказ, згідно з яким усі повстанські відділи і штаби припи-



Роман Шухевич



Василь Кук

няли діяльність як бойові одиниці й органи управління. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(б).

З кінця 1949 р. органи міністерств державної безпеки і внутрішніх справ кинули всі зусилля на пошуки Романа Шухевича – голови генерального секретаріату УГВР, голови проводу ОУН в Україні і головного командира УПА (цю посаду після розформування армії не було ліквідовано). 5 березня 1950 р. у с. Білогорща неподалік від Львова Роман Шухевич, потрапивши в оточення, загинув у бою. Його смерть істотно підірвала потенціал націоналістичного підпілля. Невдовзі ліквідували й інших найбільш досвідчених і авторитетних керівників повстанського руху. У травні 1954 р. заарештовано останнього головнокомандувача УПА Василя Кука. Надалі (аж до 1960 р., коли на Тернопільщині було викрито останню крийку і загинули останні підпільники) траплялися тільки поодинокі акції пригаслого повстанського руху. Якщо взяти до уваги час тривання, територіальний простір і напругу дії, то УПА з певністю можна вважати найважливішим прикладом збройного опору проти комуністичного панування. Діяльність УПА мала далекосяжні політичні наслідки.

Nota bene!



Весільне фото Романа Шухевича та Наталії Березинської. 1930 р.



Наталія Шухевич-Березинська. Фото з кримінальної справи

Дружина Романа Шухевича – **Наталія Березинська** (1910–2002) – з приходом радянських військ перейшла в підпілля (деякий час переховувалася в одному із сіл на Старосамбірщині). У липні 1945 р. разом з родиною була заарештована радянськими органами державної безпеки. У неї відібрали дітей і перевезли їх у дитбудинок у Чорнобилі, а звідти – у Сталіно (нині Донецьк). У 1946 р. була засуджена до 5 років заслання. Згодом покарання замінено на 10 років виправно-трудова таборів. Ув'язнення відбувала в мордовських таборах. Лише після тривалого голодування одержала відомості про дітей – Юрія й Марію. У 1955 р. табірне покарання було замінено депортаційним. Її вислано в Новосибірську область, куди приїхав і син Юрій. Згодом вони переїхали в Караганду (Казахстан), куди вислано сестру й мати Р. Шухевича. Після смерті матері чоловіка без офіційного дозволу повернулася до Львова. За проживання без реєстрації (так званої прописки) знову була засуджена на три роки ув'язнення. У Чернігівській тюрмі, де відбувала покарання, у 1957 р. зустрілася з донькою. Сина Юрія теж було засуджено (вийшов на волю аж у 1988 р.). І тільки після ще одного примусового спецпоселення в Караганді в 1958 р. змогла повернутися до Львова. У Львові деякий час притулком слугували підвали, іноді ночувала в катедральному римо-католицькому соборі, куди таємно впускали священики. Ситуація змінилася на краще лише після приїзду до Львова доньки Марії, яка змогла забезпечити матері притулок.

Досі серед істориків немає єдиної думки про кількість людських втрат, які стали наслідком, з одного боку, комуністичного терору, а з другого – безкомпромісного опору, до якого в повоєнні роки на території України вдалися ОУН і УПА. Історик Станіслав Кульчицький, спираючись на матеріали радянських органів безпеки, наводить такі дані: у 1944–1956 рр. пішло з життя, втратило волю або примусово змінило місце проживання майже 446 тис. громадян, так чи інакше пов'язаних з націоналістичним підпіллям (з них загинули 155 108 осіб); натовість радянська сторона за 1944–1953 рр. втратила 30 676 загиблими – співробітників каральних органів, військовослужбовців, бійців винищувальних батальйонів, представників радянських, партійних і комсомольських органів, голів колгоспів, представників інтелігенції та ін.



Схарактеризуйте український визвольний рух у 1944–1950-х роках, діяльність головнокомандувачів УПА – Романа Шухевича і Василя Кука. Як Ви гадаєте, що давало сили українським повстанцям продовжувати нерівну боротьбу з комуністичним режимом?

Ad disputandum

- ✓ У групах поміркуйте про долю людини в умовах повоєнного сталінського режиму. Що означало в той час поняття «гідність людини»? Чи було можливо в умовах репресій, депортацій, збройного протистояння, коли людське життя знецінювалося, зберігати людяність? Свої висновки обґрунтуйте посиланнями на конкретні приклади з життя більш чи менш відомих особистостей того часу.



Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть хронологію найважливіших подій, пов'язаних з відновленням після війни комуністичного режиму в Україні та повстанської боротьби.
2. Скориставшись картою, окресліть напрямки депортацій населення із Західної України, до яких вдавався у повоєнні роки комуністичний режим.
3. Відшукайте додаткові джерела інформації про український національно-визвольний рух у повоєнне десятиліття. Укладіть тези до історичного портрета Романа Шухевича як головнокомандувача УПА.
4. Визначте баланс здобутків і втрат України й українців у перше повоєнне десятиліття. Чому цей кривавий час став одночасно живильним середовищем для вищих проявів людської гідності?
5. Поясніть, чому повоєнне десятиліття, коли комуністичний режим на теренах України зіткнувся з безкомпромісним рухом опору, досі залишається одним з найбільш дискусійних фрагментів української історії.

§ 6. Українсько-польські відносини

1. Польський варіант «народної демократії»

Долю повоєнної Польщі було вирішено на Кримській (Ялтинській) конференції керівників «великої трійки» у лютому 1945 р.: країна суттєво збільшила свою територію на півночі та заході, але залишилася в орбіті

впливів СРСР. Ще наприкінці 1944 р. у Любліні на основі Польського комітету національного визволення (ПКНВ) було створено Тимчасовий уряд, який перебував під контролем Москви. Геополітичні міркування схилили західних союзників пристати в Ялті на сталінську пропозицію реорганізувати його в Тимчасовий уряд національної єдності. По суті, це відкривало шлях для встановлення в Польщі комуністичного режиму. Польський еміграційний уряд у Лондоні, як і підпорядковані йому збройні формування, насамперед Армія Крайова, опинився поза законом. Утім польські комуністи усвідомлювали потребу підтримки населення, тому на перший план ставили патріотичні гасла єдності, відбудови зруйнованої війною країни, співпраці різних політичних сил.

Виснажене війною польське суспільство поступово мирилося з новою політичною реальністю. Величезна кількість питань, які вимагали швидких рішень, змушувала погодитися з нав'язаним великими державами устроєм. У квітні 1945 р. між СРСР і Польщею було підписано договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. А в червні, після консультацій у Москві, створено польський **Тимчасовий уряд національної єдності** на чолі з соціалістом Едвардом Осубкою-Моравським. Цей уряд одразу отримав міжнародне визнання. Хоча до його складу й увійшло кілька осіб з опозиційних до комуністів політичних середовищ, Польща опинилася в цілковитій залежності від Радянського Союзу: нові кордони міцно прив'язали її до східного простору, а прокомуністичний уряд забезпечував поширення нової ідеології. Утім у перші повоєнні роки Москва намагалася приховати справжній курс нової влади під назвою «народної демократії» – устрою, який у баченні комуністів повинен був стати проміжною ланкою між капіталізмом і соціалізмом.

Провідні позиції в усіх органах держави зайняла Польська робітничка партія (ПРП). На її першому з'їзді в грудні 1945 р. ухвалено програму побудови «народної Польщі», яка б відповідала інтересам «трудящих мас» і враховувала «національні традиції». Наголос було зроблено не на соціалізмі, а на «народній демократії» як особливій формі суспільного устрою. Кількість членів партії швидко зростала за рахунок робітників і незаможних селян, для яких це був спосіб отримати адміністративну посаду й підвищити соціальний статус. Лідери партії, спираючись на вказівки з Москви, розбудовували місцеві осередки, особливо піклувалися про розвиток силових структур (війська, міліції, служби безпеки), контролювали міністерство інформації та пропаганди. До 1948 р. зусилля ПРП було спрямовано на усунення опозиції соціалістів і людовців, перетворення в економіці (через націоналізацію основних галузей господарства), закріплення політичної переваги на виборах до законодавчого сейму (вибори відбулися в 1947 р. в атмосфері залякувань і тиску), винищення збройного підпілля (польського й українського). Опозиція, яка вимагала шукати особливі форми соціалістичного будівництва, опинилася в ізоляції. Комуністам сприяла міжнародна ситуація – розгортання «холодної війни». Урешті-решт наприкінці 1948 р. з багатопартійністю було покінчено – утворено **Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП)**. На чолі партії став Болеслав Берут – давній радянський агент і послідовний сталініст.



Поясніть суть «народної демократії» як політичного режиму в повоєнній Польщі. Поміркуйте, чому Польща після війни опинилася під впливом Радянського Союзу, а польське суспільство назагал з цим змиралося.

2. Формування українсько-польського кордону. Обмін населенням між Польщею і УРСР

З погляду території й складу населення повоєнна Польща була, по суті, новою державою. Близько половини її теренів тепер становили так звані повернуті землі, які до війни належали Німеччині й на яких ще залишалося близько 3 млн німців. Утім на сході Польща втратила українські й білоруські землі з чисельним польським населенням. Таке зміщення країни на захід зумовило в перші повоєнні роки великі міграційні рухи як добровільного, так і примусового характеру. Втративши українське, білоруське, литовське, німецьке, єврейське населення і прийнявши велику кількість поляків-переселенців з прикордонних територій і репатріантів з Німеччини і Радянського Союзу, Польща перетворилася фактично на однопонаціональну державу.

Після низки попередніх домовленостей про польсько-радянський кордон **9 вересня 1944 р.** у Любліні підписано *угоду між урядом УРСР і ПКНВ* про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР. Головними стали два мотиви – національний (ліквідувати етнічно мішані терени як джерело неспокою для комуністичного режиму) і економічний (компенсувати величезні людські втрати, необхідні для відбудови). Передбачалося, що переселення буде добровільним, однак воно перетворилося на депортацію за участі війська, що діяло брутально. Від **жовтня 1944 р.** до **серпня 1946 р.** з Польщі (Краківського, Ряшівського й Люблінського воєводств) до УРСР переселили 482 тис. осіб, а з території УРСР до Польщі – 788 тис. Більшість українців Закерзоння (крім мешканців кількох десятків сіл Холмщини і Грубешівщини, знищених навесні й улітку 1944 р. відділами Армії Крайової) пов'язували майбутнє з розбудовою українського національного життя в межах Польщі. Їхнє негативне ставлення до переселення було зумовлене як психологічними мотивами (прив'язаністю до батьківщини, побоюванням виїжджати в невідомість), так і політичними (ляком перед колективізацією, сталінськими репресіями). До того ж українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини радянське керівництво настирливо вимагало переселити в східні та південні, а не близькі західні області України (щоправда, реалізувати цей задум вдалося тільки на третину).

Договір про радянсько-польський кордон, який водночас став українсько-польським кордоном, було підписано **16 серпня 1945 р.** у Москві. У ньому підтверджено лінію Керзона з відступами від неї до 30 км на користь Польщі. Тоді ж укладено угоду про компенсацію збитків, завданих Польщі німецькою окупацією. Радянський Союз погодився передати Польщі 15 % німецьких репарацій, які очікував отримати, але зобов'язав польський уряд постачати вугілля за низькими цінами. У наступні роки лінію



українсько-польського кордону неодноразово уточнювали, що для людей, які мешкали обабіч, означало відселення з перенесенням житлових споруд від прикордонної зони. Особливо драматичним було встановлення кордону в 1948 р., що заторкнуло населення верхнього Сяну – гірського терену, де села традиційно ланцюгами тягнулися вздовж ріки, яка враз стала прикордонною. Тоді понад 9 тис. осіб було виселено зі своїх садиб.

Ex libris

Погляд сучасника

Зі спогадів Нестора Охрима, 1922 р. н., с. Будинин Сокальського повіту

<...> Галицькі надбужанські села не піддавалися агітації і залишилися в Польщі, бо знали, що творилось у Західній Україні після «возз'єднання» 1939–1940 рр. Зрештою, хто хотів покидати свою батьківщину, землю своїх дідів і прадідів? У нашому селі було всього 4 родини поляків, а 130 родин українців. Влітку 1945 року польська поліція розпочала напади на наші села <...>

1946 рік. Рік безнадій, тривоги, зойків і плачів. Раз у раз «яструбки», НКВС і польська поліція товклися по селах, грабували, гвалтували, палили, нищили людей. Заговорили про переселення. Бандерівці не дозволяли переселятися в УРСР, а ці штурмували, створювали нестерпні умови, щоб примусити селян виїхати. Село опинилось між двома вогнями. <...> Весною почалось переселення. Не всі села відразу вивозили, а вибірково. Люди втікали в поля перед переселенням, але не всі це могли зробити. В кого були малі діти, змушені були залишитися в хатах.

Прийшла черга і на наше село. Десь опівночі солдати танкетками оточили село і чекали ранку. Пості стояли в чотирьох кінцях села. Ранком представники радянської влади по переселенню з охороною солдатів і польською поліцією скликали в читальню «Просвіти» людей на збори. Трохи людей старшого віку і більшість жінок пішли слухати наказу. Оголосили: до двох годин зібратись і виїхати з села на площу біля залізничної станції Белз. Плач покотився селом. По хатах нишпорили польські поліцаї і радянські солдати, підганяли людей до виїзду. <...>

Прощались із селом, домівками, ланами... Сльози текли з очей, хрестили хати, подвір'я, будівлі, ниви та з плачем від'їжджали. <...> Ніхто не знав, куди їде. Всі були такої думки, що везуть у Сибір.

<...> У Львові довідалися, що їдемо у невідомий нам Гримайлівський район. <...> Покинуті поляками хати були нужденні. У кращі хати поселились місцеві жителі, які не мали своїх хат або мали погані. Нам залишилися гірші, що валились, іноді без вікон і дверей.

<...> А переселенці мріяли про свої домівки далеко за Бугом, Солокією, снилися їм ниви та цвинтар, де лежать вічним сном діди і прадіди, дерев'яна церква і відчували все звук дзвона, що наче кликав їх до себе. <...> Люди жили мріями про своє село і навіть думки не припускали, що не повернуться на свої землі.

Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.:

Документи, матеріали, спогади: у трьох томах.

Т. 3: Спогади / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 2002. С. 328–329.

Остання зміна кордону відбулася в **1951 р.** Тоді Польща запропонувала СРСР поступитися на засадах взаємного обміну ділянкою гмін Кристинопіль, Белз, Хоробрів і Угнів у Люблінському воєводстві, де були значні поклади кам'яного вугілля і зручне для СРСР залізничне сполучення. Взамін польський уряд запросив західну околицю тодішньої Дрогобицької області – Нижньоустрицький і частини Хирівського й Стрілківського районів. У результаті угоди про обмін ділянками державних територій між СРСР і Польщею від 15 лютого 1951 р. у межах УРСР опинився Кристинопіль (згодом перейменований на Червоноград) і поклади Львівського-Волинського вугільного басейну, а польська влада отримала змогу втілити

в життя амбітний намір – збудувати на р. Сян одну з найпотужніших у Європі гідроелектростанцій. Так колишні терени західної Бойківщини опинилися під водою штучного Солинського озера, а її мешканців переселено на Донеччину й Херсонщину.



Схарактеризуйте відчуття, які переживали переселенці на територію УРСР з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Як Ви гадаєте, чому навіть десятиліттями згодом деякі люди з числа колишніх переселенців, помираючи, запевдали покинуті рідні ниви своїм дітям?

3. Збройні дії УПА на Закерзонні. Операція «Вісла»

Nota bene!

У 1945–1947 рр. полем завзятого протистояння між українцями та поляками стало Закерзоння. Так називали смугу українських етнічних територій (Лемківщину, Надсяння, Холмщину й Підляшшя), розташованих на захід від сучасного польсько-українського кордону, що за результатами Другої світової війни були включені до Польщі. Термін використовували ще в міжвоєнний період, однак загальноживим він став під час Другої світової війни, коли відновився польсько-український збройний конфлікт. Після війни поняття «Закерзоння» прижилося серед української еміграції, особливо в США і Канаді, де опинилося багато виселенців і підпільників з цих теренів. Термін утворено від прізвища британського міністра закордонних справ Джорджа Керзона, який у 1919 р. запропонував демаркаційну лінію для встановлення східного кордону Польщі (по суті, йшлося про польсько-українське розмежування). Лінія Керзона не базувалася на жодних детальних етнографічних дослідженнях. У 1939 р. лінію Керзона було використано для встановлення німецько-радянського (з поправками на користь СРСР), а в 1945 р. – польсько-радянського (з поправками на користь Польщі) кордону.

Угоди про кордон і обмін населенням, укладені між польським комуністичним і радянським урядами в 1944 р., керівництво українського підпілля оцінило як засіб винищення українців на Закерзонні й закликала до спротиву. Спочатку керівництво ОУН та УПА не мало наміру розбудувати масові збройні сили на Закерзонні. Однак з наближенням фронту на західних теренах України зростала кількість людей, яких різні мотиви штовхали до повстанських лав: головним було намагання уникнути репресій комуністичного режиму та мобілізації до Червоної армії, особливо серед тих, хто відзначився в антирадянській діяльності чи у співпраці з

німцями. Додатковим чинником для розбудови збройної сили на Закерзонні стали напади польських озброєних груп на українські села. Трагічний приклад цього – напад на село Павлокома в березні 1945 р. Урешті-решт польсько-українські стосунки досягли такої напруги, що змусили підпілля з двох боків до переговорів і перемир'я на антикомуністичній платформі. Однак з його досягненням улітку 1945 р. фактично припинилося й переселення, що не відповідало намірам жодної польської політичної сили.



Шпиталь УПА на Закерзонні. 1945 р.

Підтримуючи та ініціюючи антиукраїнські акції, польська влада намагалася пришвидшити переселення українців із теренів Закерзоння і таким чином позбавитися їхньої присутності в межах відновленої держави. Однак примусовий обмін населенням між Польщею і УРСР у 1944–1946 рр. не дав польській комуністичній владі бажаного результату – повного виселення українців. Частина українського населення вперто уникала переселення до Радянського Союзу. Так серед польських військових виникла думка про виселення решти українців в інші регіони Польщі. Приготування розпочали в січні 1947 р.: складали списки змішаних родин, розпалювали громадську думку, демонізуючи УПА і створюючи з українців образ колективного ворога. Насправді діяльність українського підпілля на Закерзонні в той час уже не становила загрози для польської влади, була другорядним питанням. З початку 1947 р. українське підпілля фактично припинило атаки на польські збройні підрозділи, зосередившись на захисті мирного населення. На той час підрозділи УПА в Закерзонні становили заледве дві тисячі боездатних осіб. Тому вбивство 28 березня генерала Кароля Сверчевського – заступника міністра оборони Польщі, який приїхав на заселені українцями терени з інспекторською метою, було використане як привід, який мав виправдати будь-які, навіть найжорстокіші, дії.

Ex libris

Погляд сучасника

Того літа 1945 року Провід Закерзонського краю розв'язав жіночу референтуру УЧХ [Українського Червоного Хреста]. Залишився лише нечисленний санітарний відділ, а всю медичну ділянку взяв на себе санітарний відділ при УПА. Підпільницям з жіночої мережі, принаймні більшості з них, призначено іншу місію.

Підпільна боротьба на Закерзонні була форпостом визвольної боротьби в Україні. Вона мала ще й завдання повідомляти світ про наші змагання до незалежності. <...> Польща все-таки формально була самостійною, з атрибутами державності: визначеними кордонами, армією і дипломатичними зв'язками зі світом. У той час вона перебувала ще й під особливою увагою колишніх альянтів. Нам Польща була віком у світ, звідти легше було інформувати Захід про ситуацію в Україні і боротьбу, яка там велася. Першим кроком у напрямі поширення такої інформації було завдання створити свої пункти у столиці та в більших містах Польщі, що їх власне організовували й обслуговували звичайно підпільниці з колишньої жіночої сітки УЧХ.

Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ, 2017. С. 91.

На світанку 28 квітня 1947 р. шість дивізій Війська Польського оточили села, в яких проживало українське населення. Водночас, аби запобігти можливим утечам, частини НКВС і чехословацької армії заблокували східний і південний кордони Польщі. Так розпочалася операція «Вісла» – завершальний етап депортації українців, який відбувався в межах Польської держави. Мешканців зганяли до центру села і сповіщали про виселення. На те, щоб зібрати найнеобхідніші речі й покинути домівки, давали кілька годин. Далі виселенців у супроводі солдатів вели до збірного пункту. Як правило, це була частина пасовища, оточена колючим дротом, яке охороняло військо. До місць призначення – на «повернуті землі» (ті, що після війни відійшли від Німеччини до Польщі) – виселенців транспортували потягами. Виселення, особливо на початку, мало характер брутальної пацифікації, супроводжувалося навмисним спаленням будівель, жорстоким знущанням над родинами членів підпілля, масовими арештами.

Ad fontes

Витяг з таємного проекту організації акції «Схід» [надалі перейменованої на «Вісла»] Варшава, 16 квітня 1947 р.

I. Завдання

Остаточне вирішити українську проблему в Польщі. Для цього:

а) Здійснити в порозумінні з Державним Репатріаційним Управлінням евакуацію з південної і східної прикордонної смуги всіх осіб української національності на північно-західні землі, розселяючи їх там у максимально можливому розпорощенні.

б) Евакуація охопить усі групи українського населення включно з лемками, так само й змішані польсько-українські родини.

в) На терені головного місцезнаходження банд, у південно-східному виступі країни (район Сянока) повинна відбутися цілковита евакуація, яка має охопити також і польське цивільне населення, без огляду на професійну, суспільну чи партійну приналежність. Цей терен у майбутньому буде заселений військовими поселенцями.

г) Акція евакуації мусить бути здійснена у найкоротший термін (якщо можливо, протягом 4-х тижнів) з огляду на потребу засіву ґрунтів новими поселенцями на теренах нового розселення.

д) Одночасно з акцією виселення повинна бути здійснена акція наступальної боротьби з бандами УПА, які після евакуації мусять бути безумовно знищені.

Акція «Вісла»: Документи / упоряд. і ред. Є. Місила.
Львів – Нью-Йорк, 1997. С. 102.

Операція «Вісла» – військово-політична операція польської комуністичної влади в 1947 р., що стала інструментом етнічної чистки та полягала в примусовій депортації всього українського населення південно-східних регіонів Польщі (Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшшя) до її північно-західних земель.

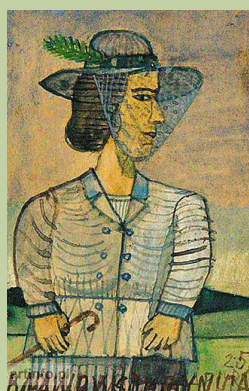
Nota bene!

Серед тисяч українців, які в 1947 р. стали жертвами операції «Вісла», був лемківський художник-самоук **Никифор (Епіфаній) Дровняк**, 1895–1968). Його називають одним з найвидатніших художників-примітивістів (мав персональні виставки у Варшаві, Парижі, Нью-Йорку, Лондоні; його картини експонували галереї майже всіх великих європейських міст), а мистецтвознавці нараховують приблизно 50–60 тис. його картин. Хлопець почав малювати змалечку. Малював на тому, що міг роздобути: шматках картону, обкладинках зошитів, пакувальному папері. Малювання

стало способом його самовираження – картини могли висловити те, що не могло зійти з його уст (від матері хлопець успадкував ваду вимови). У 1947 р. Никифора вивезли далеко від Лемківщини. Куди саме – художник так ніколи й не сказав, але на картинах з'явилися пляжі, порти та море – вочевидь, Балтійське. Никифор здолає понад 700 км і таки повернеться до свого рідного міста Криниця. Притому пішки. І так тричі. Описля його вже не чіпали. У реєстрах він ніде не значився, документів не мав, тож польські чиновники махнули на нього рукою. Улюбленими темами художника були архітектурні пейзажі й портрети. Він вигадував цілі міста, вулиці та площі, собори й житлові будинки такими, якими малювала їх його уява.



Никифор (Епіфаній)
Дровняк



Елегантка.
Худ. Никифор
(Епіфаній) Дровняк

Під час акції «Вісла», яка тривала три місяці, було виселено 140–150 тис. українців і членів змішаних польсько-українських родин, які проживали на території Краківського, Ряшівського і Люблінського воєводств. Переселення торкнулося всіх українців, без огляду на лояльність щодо Польської держави або ж співпраці з підпіллям. Це свідчить про те, польська комуністична влада мала намір остаточне вирішити українське питання в його дотеперішній етнічній і територіальній формах, а не тільки протидіяти УПА. Депортацію супроводжувало створення спеціальних адміністративно-правових бар'єрів, що мали унеможливити українцям повернення у місцевості, звідки їх виселили. З метою асиміляції українське населення розселяли на нових місцях максимально розпорошено. У 1949 р. рішенням уряду виселенців позбавлено права на залишені земельні угіддя й нерухоме майно, у державну власність передано також майно Греко-католицької церкви й українських інституцій і організацій.



Схарактеризуйте історичні обставини, пов'язані з проведенням польською владою операції «Вісла». Якими були наслідки цієї операції для українського і польського суспільств? Поміркуйте, які переживання виникали в той час у змішаних (українсько-польських) сім'ях.

4. Події Другої світової війни і перших повоєнних років в історичній пам'яті українців і поляків

Події Другої світової війни і перших повоєнних років досі є важким тягарем для українсько-польських відносин. Дуже важко підрахувати кількість людей, які стали жертвами українсько-польського конфлікту. Очевидно тільки, що з обох боків серед них було чимало цивільних осіб, у тому числі жінок і дітей. Цей конфлікт не обмежувався загиблями. Величезна кількість людей – 1,1 млн поляків і 630 тис. українців, зазнавши приниження і з почуттям незаслуженої кривди, були змушені залишити домівки і стати переселенцями. Величезних збитків зазнали цілі регіони, в яких разом з втратою місцевого населення було знищено багату, а в певних випадках унікальну, матеріальну й духовну культуру.

Реальний українсько-польський збройний конфлікт згодом перетворився на конфлікт пам'ятей. В українському суспільстві увага зосереджена на причинах конфлікту, які вбачають у помилковій національній політиці II Речі Посполитої й небажанні польського підпілля погодитися з самостійницькими прагненнями українців. Особливо глибоке й тривале відчуття кривди справила на українців акція «Вісла». Натомість у польському суспільстві, зокрема серед істориків і журналістів, поширений погляд, згідно з яким мало не єдиною причиною кривавого конфлікту була ідеологія інтегрального націоналізму, втілена в діяльності ОУН і УПА. Отож у питанні оцінки тогочасних подій поляки й українці дотримуються майже протилежних позицій, які нерідко прямують до спростення дійсності.

Історики дискутують, як назвати те, що сталося між поляками й українцями в 1943–1947 рр. Найзагальнішим і найчастіше вживаним для опису й розуміння тогочасної дійсності став термін «польсько-український конфлікт», хоча головним засобом розв'язання конфлікту зовсім необов'язково є збройні дії стосовно супротивника. Значно більше емоцій викликають поняття «етнічна чистка» і «геноцид», межа між якими доволі плинна. Поняття «етнічна чистка» розуміють як дії з метою вигнання населення з певної території та знищення матеріальних слідів його існу-

вання. Такі «чистки» можуть – хоча й не конче – супроводжуватися злочинами проти цивільного населення. Геноцидом же називають дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.

Дехто з істориків пропонує називати цей конфлікт «війною» – вочевидь, якщо розуміти війну як збройний конфлікт між двома або більшою кількістю сторін задля досягнення політичних цілей. До війни вдаються тоді, коли вичерпані можливості політичного розв’язання конфлікту. Однак у випадку українців і поляків ситуація була складнішою, бо їхнє бачення ситуації не тільки прагнуло до встановлення політичного контролю над територіями, де перешкодою могло бути цивільне населення. Не менше важили настрої й стереотипи: якщо для українців це була частина національно-визвольної, повстанської боротьби, то для польського підпілля збройний конфлікт мав радше характер громадянської війни, бо, воюючи за відновлення Польщі в кордонах 1939 р., воно зіткнулося з активним спротивом українців, яких уважало колишніми громадянами II Речі Посполитої.

Історико-правова оцінка акції «Вісла»

Злочин проти людяності

- мала примусовий характер (всупереч волі людей за участі військових);
- українців виселяли з їхніх історично сформованих етнічних територій;
- проводилася без дотримання міжнародного права;
- мало місце фізичне насилля й знущання (кілька тисяч українців заарештовано або ув’язнено в концтаборі «Явожно», кілька сотень з них загинуло в результаті катувань).

Воєнний злочин

- акцію проведено під час польсько-українського збройного конфлікту («другої польсько-української війни») 1942–1947 рр.;
- акцію проведено тоді, коли збройні дії УПА на Закерзонні фактично припинилися й не було нагальної потреби для примусового переміщення українців задля їхньої безпеки (польська влада обґрунтовувала виселення захистом населення від підрозділів УПА);
- в операції брали участь, крім органів державної безпеки й цивільної адміністрації, підрозділи збройних сил Польщі.

Етнічна чистка

- акція стосувалася переміщення людей саме за національною ознакою (етнічні українці або члени змішаних українсько-польських сімей);
- примусове вигнання етнічної й релігійної групи (українців) з визначеного району для перетворення його на етнічно однорідний (через переселення на цю територію поляків);
- сувора заборона депортованим українцям самовільно повертатися на рідні землі.



Як відображено в сучасній історичній пам’яті українців і поляків події Другої світової війни й перших повоєнних років? Чому операцію «Вісла» вважають злочинною дією, в якій переплелися злочин проти людяності, воєнний злочин, етнічна чистка?

Ad disputandum

- ✓ Спираючись на матеріал цього й попередніх параграфів, поміркуйте в парах (групах) про можливі наслідки для Радянського Союзу територіальних надбань на заході. За відповідний пункт для обговорення візьміть думку історика Сергія Плохія, яку він висловив у книжці «Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до не-